

TAXILÇILIQ

Azərbaycan əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik bir ölkədir. Bu münasib şərait çox qədim zamanlardan müxtəlif təsərrüfat sahələrinin yaranması və inkişafına xüsusi təsir göstərmiş və əsaslı zəmin yaratmışdır. Hələ ibtidai icma quruluşunda, məhsuldar qüvvələrin aşağı səviyyədə olması dövründə insanlar təbiət qüvvələrindən daha çox asılı olmuşlar. Buna görədir ki, yerli əhali öz təsərrüfat sahələrini coğrafi şəraitin, yaşayış vasitələrinin daha münasib olduğu ərazidə inkişaf etdirməyə məcbur olmuşlar. Əlverişli coğrafi mühitdə istehsalın inkişafı sürətlənir, təsərrüfatın genişlənməsi üçün daha çox imkanlar yaranır.

Heç şübhəsiz, Neolit-Yeni Daş dövrünün ən mühüm yeniliklərindən biri əkinçiliyin əsas təsərrüfat sahəsinə çevrilməsi olmuşdur. Bu yenilik məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə üzvi surətdə bağlı idi. Oturaq həyat tərzini keçirən yerli tayfalar əsasən yığım işi və əkinçiliklə daha çox məşğul olurdular.

Azərbaycanın dağ və dağətəyi ərazisində dəmyə əkinçiliyin təşəkkül tapması və inkişafı üçün hər cür münasib coğrafi şərait olmuşdur.

Azərbaycanda Eneolit dövrü təxminən e.ə. VI-IV minillikləri əhatə edir. Bu dövrdə ilk dəfə olaraq misdən istifadə edilsə də, əkinçilikdə yenə də daş alətlər əsas mövqeyə malik olmuşlar. Əkinçilik və maldarlıq aparıcı sahə olmaqla yerli əhalinin başlıca məşğuliyyəti sayılmış və onun iqtisadi həyatının əsasını təşkil etmişdir. Bu dövrdə taxılın əkilib-becərilməsi, döyülüb yığılmasında ağac, daş və qismən də sümük alətlərdən istifadə edilmişdir.

Tədrisən əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsi və məhsuldar qüvvələrin nisbətən inkişafı yeni tarixi dövrün-Tunc dövrünün başlanmasına səbəb olmuşdur. Yeni bərqərar olan Tunc dövrü tarixdə metal dövrünün ikinci mərhələsi kimi qiymətləndirilir. F.Engels tunca xüsusi qiymət verərək yazırdı ki, mis və qalay və bunların əridilib qarışdırılmasından əmələ gələn tunc ən mühüm metallar idi; tuncdan yararlı alət və silah hazırlanırdı, lakin o, daş alətləri sıxışdırıb aradan çıxara bilmirdi... [1]

Azərbaycanda təxminən e.ə. IV minillikdən başlayaraq Eneolit dövrünü Tunc dövrü əvəz edir. Bu dövr təxminən iki min il davam edərək e.ə. I minilliyin başlanğıcında sona çatır, həmin dövr təkcə tuncun geniş istehsalı ilə deyil, eyni zamanda ictimai münasibətlərin və kənd təsərrüfatının inkişafı ilə də səciyyələnirdi.

Tunc dövründən etibarən toxa əkinçiliyindən cüt əkinçiliyinə keçid başlanmışdı. Bununla da əkinçilik təsərrüfatında aparıcı-üstün rol kişilərin əlinə keçmiş, belə ki, təsərrüfatın xarakterində baş verən dəyişiklik bu sahədə qadın əməyinin rolunun gözə çarpacaq dərəcədə azalmasına səbəb olmuşdur.

Cütün meydana gəlməsi əkin sahələrinin daha geniş istifadə edilməsinə əlverişli imkan yaratdı, bununla əlaqədar bir sıra əkinçilik sistemləri əmələ gəldi və inkişaf etdi. Əkinçilikdə işlədilən tunc alətlər xeyli təkmilləşdi və çoxaldı. Lakin

F.Engelsin dediyi kimi, tunc daş alətləri tamamilə sıxışdırıb aradan çıxara bilmədi. Bu işi dəmir həyata keçirdi.

Azərbaycanda hələ e.ə. II minilliyin sonlarından dəmirdən istifadə edilmişdir. Bu dəmirdən istifadə əkinçiliyin geniş şəkildə inkişaf etməsinə zəmin yaratmışdı. Bu münasibətlə F.Engels yazır: "Dəmir daha böyük sahələrdə tarlaçılıq üçün, geniş meşə sahələrini təmizləyib əkin yerinə çevirmək üçün imkan yaratdı; dəmir sənətkara elə möhkəm və kəskin alətlər verdi ki, bunların qarşısına heç bir daş, o zaman məlum olan metallardan heç biri çıxma bilmədi" [2].

Azərbaycanda dəmirin meydana çıxması və geniş inkişafı təkcə iqtisadi həyatda deyil, ictimai quruluşun özündə də köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdu.

Azərbaycan ərazisində hələ e.ə. I minillikdə Manna və Midiya kimi qədim dövlətlər təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdi. Dövrünə görə iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf edən bu dövlətlər zəngin əkinçilik mədəniyyətinə də malik olmuşlar. Manna ərazisində e.ə. IX əsrə aid üç tunc cüt modelinin tapılması diqqəti cəlb edir. Modeldə öküzün xışa qoşulduğu aydın nəzərə çarpır [3].

Bir qədər sonra Atropaten və Albaniya ərazisi bölgə məhsul verən geniş zəmiləri və təbii otlaqları ilə seçilmişdir. Məhsuldar qüvvələrin durmadan inkişafı öz növbəsində əkinçiliyin intensiv surətdə irəliləməsinə səbəb olmuşdu. Azərbaycanda yaşayan yerli əhali əsasən yumşaq və bərk buğda, qismən darı və bir neçə növ arpa becərmişlər. Bu dövrdə süni suvarma sistemlərinin geniş şəkildə alınması əkinçilik mədəniyyətinin daha yüksək səviyyəyə qədəm qoymasına gətirib çıxarmışdı.

Əkin sahəsində məhsul artımı üçün əsas şərt torpağın nisbətən keyfiyyətli şumlanmasıdır. Azərbaycanda şumlamada xışların qoşqu heyvanlar vasitəsilə işlədilməsi və taxıl döyümündə vəllərin geniş istifadəsi bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yunan coğrafiyaşünası Strabon xəbər verir ki, "Albaniyada çox vaxt bir dəfə əkilmiş torpaqdan iki və hətta üç dəfə məhsul götürülür. Birinci dəfə, hətta dincə qoyulmadan və sadə xışla becərilən torpaq birə əlli məhsul verir" [4].

Azərbaycanda eramızın əvvəllərindən başlayaraq ictimai-iqtisadi və mədəni həyatda bir sıra mühüm dəyişiklər baş verir. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı köhnə istehsal münasibətlərinə uyğun gəlmir və nəticə etibarilə yeni, daha mütərəqqi istehsal münasibətləri yaranır və tədricən formalaşır.

Eramızın təxminən III əsrindən etibarən Azərbaycanda feodalizmin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar taxılçılıq inkişaf etmiş, məhsuldarlıq xeyli artmışdır. Bu dövrdə metal gəvənlərlə xışlardan şumlamada geniş istifadə edilməklə bu alət daha da təkmilləşdirilmişdi.

Orta əsrlərdə ağır və ya qara kotan deyilən daha təkmil şum alətinin Azərbaycanda istifadə edilməsi dövrünə görə ən mühüm ixtiralarından sayılır. XII əsrin sonu və XIII əsrin əvvəllərinə aid irihəcmli gəvənlərin Beyləqandan tapılması qara kotanın tarixinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycanın əkinçilik üçün yararlı olan torpaqlarında taxıl zəmilərinin becərilməsi o qədər də zəhmət tələb etmirdi. Ona elə böyük ehtiyac da duyulmurdu. Bu, hər şeydən əvvəl, torpağın məhsuldarlığı ilə əlaqədardır. Bu baxımdan böyük Nizami Gəncəvinin fikri maraqlı və daha xarakterikdir:

Biz əkin zamanı səpib zəmini,
Həqqə tapşırıq sonra əkini,
Altı ay olanq əkindən uzaq,
Bir də biçin vaxtı biçirik ancaq,
Belə əkdiyimiz zəmilərdən düz
Bol məhsul alırıq birə yeddi yüz [5].

Orta əsrlərdə taxılın döyülməsində həlledici alət ağac, daş vəllər və qismən də carcarlar olmuşdur. Bu alətlər döyüm prosesində biri digərini tamamlamış və prosesi sürətləndirməyə zəmin yaratmışdır. Carcar öz quruluşu etibarilə daha təkmilləşmiş döyüm aləti olmuşdur.

Orta əsrlərdə taxılın saxlanması üçün iri səbətlər, godlar, torpaq quyular və təsərrüfat küplərilə yanaşı, çuval, kisə, ağac və çubuqdan hazırlanmış anbarlardan da geniş istifadə edilmişdir. Heç şübhəsiz, taxılın saxlanması üçün çuval və anbarlar daha münasib olmuşdur. Bu dövrdə taxılçılığın inkişafı ilə əlaqədar iri anbarlardan daha geniş istifadə edilmiş və taxılın yaxşı saxlanılmasına şərait yaranmışdır.

Azərbaycanda eramızın II-VII əsrlərinə aid abidələrindən arpa, buğda, un və darı qalıqları aşkar edilmişdir. Eramızın VII əsrinə aid olan bir mənbədə Albaniya ərazisində çoxlu arpanın becərildiyi xəbər verilir [6]. Moisey Kalankatuklu Azərbaycanda başqa bitkilərlə yanaşı, Kür çayı boyunca çoxlu taxıl bitkilərinin də becərildiyini qeyd edir [7].

İran tarixçisi Həmdullah Qəzvininin "Nüzhətül-qülob" əsərində Azərbaycanın müxtəlif yerlərində bol taxıl məhsulunun götürüldüyü xəbər verilir [8]. Həmin əsərdə Talışda, Təbriz ətrafında, Naxçıvan və Ordubad torpaqlarında taxıl bitkilərinin becərildiyi qeyd edilir.

Şübhəsiz, Azərbaycan ərazisində baş verən müharibələr ölkənin təsərrüfat həyatına, o cümlədən əkinçiliyə də böyük zərər verirdi. Taxıl zəmiləri və toplanan məhsul qarətçilərin əlinə keçir və beləliklə də yerli əhaliyə olmanın ziyan dəyirdi. Bundan əlavə, bəzi vaxtlarda, xüsusilə quraqlıq və nəmişlik illəri, əkinlərə çəyirtkə basqını və digər səbəblər taxılçılıqda məhsuldarlığa pis təsir edirdi. Bütün bu amillər orta əsrlərdə Azərbaycanda taxılçılığın ümumi inkişafını ləngidirsə də, lakin onun tənəzzülünə səbəb ola bilmirdi. Xalqın empirik biliyi, bu sahədə mövcud sadə əmək alətlərindən daha bacarıq və ustalıqla istifadə, həmçinin süni suvarmanın tətbiqi taxılçılıqda məhsuldarlığın artmasına səbəb olmuş və onun əkin sahəsi əsrlərdən-əslərə genişlənməmişdir.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın taxılçılıqla məşğul olan

bütün rayonlarında dənli bitkilərin əkin sahəsi xeyli genişləndirilmiş və bununla da taxıl məhsulunun ümumi yığımı artmışdır. Buğda və arpa dənli bitkilər içərisində öz əkin sahəsinə və məhsul yığımına görə yenə də əsas yeri tuturdu.

Həmin dövrdən Azərbaycanda becərməyə başlayan qarğıdalı bitkisi ilk vaxtlar əsasən bostan bitkiləri ilə birlikdə qarışıq əkilərdi. Lakin daha sonralar bu bitki geniş sahələrdə ayrılıqda becərilmişdir. Qarğıdalı bitkisi taxılçılıq təsərrüfatında öz əkin sahəsinə görə geniş yayıla bilməmişdir, lakin yerli əhali onu az və ya çox halda kiçik və ya böyük sahələrdə becərərək yüksək məhsuldarlığına görə həmişə qiymətləndirmişdir. Ona görə də bu bitki xalq arasında "peyğəmbər buğdası" adlanmışdır.

Taxılçılıq təsərrüfatında darı bitkisi qədimdən belə əkilib-becərilmişdir. Darı tez yetişməsinə və məhsuldarlığına görə başqa dənli bitkilərdən fərqlənmişsə də, özünün keyfiyyət tutumuna və sərfəliliyinə görə bir o qədər də əlverişli bitki sayılmadığı üçün onun əkin sahəsi dənli bitkilər içərisində axırıncı yeri tutmuşdur.

Bundan əlavə, ənənəvi taxıl bitkilərindən hesab olunan çovdar, pərinç, mərci və başqa bitkilər də becərilmişdir. Lakin bu bitkilər ölkənin ayrı-ayrı rayonlarında az miqdarda əkilib-becərilmişsə də alınan məhsul kəndli ailəsinin ancaq daxili ehtiyacını ödəmişdir. Bəzi hallarda artıq məhsul bazara-satışa da çıxarılmışdır.

Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra bir çox başqa mühüm sahələrlə yanaşı, ölkənin təsərrüfatında, onun iqtisadi həyatında böyük canlanma yarandı.

Kənd təsərrüfatında isə əsas aparıcı rolu yenə də taxılçılıq tuturdu. Taxılçılıq XIX əsrdə də azərbaycanlıların başlıca məşğuliyyəti olmuşdur.

XIX əsrin 30-50-ci illərində öz bol taxılı ilə fərqlənən Qarabağ, Şirvan, Quba əyalətlərindən çoxlu taxıl toplanmışdır. Belə ki, 1830-1832-ci illərdə Şirvandan 2770770 pud, Qubadan 2392500 pud, Qarabağdan 2090000 pud buğda məhsulu yığılmışdı [9]. Taxıl əkini sahələri ildən-ilə genişləndikcə, məhsul yığımı da artırdı, 1845-ci ildə Azərbaycanın ayrı-ayrı əyalətlərindən toplanan buğda məhsulu 17617042 puda, arpa isə 6919386 puda çatmışdı [10]. Həmin dövrlərdə toplanan belə bol məhsul nəinki əhəlinin ehtiyac və tələbatını ödəyir, hətta onun xeyli hissəsi ölkə daxili və xarici bazarlara satışa göndərilirdi.

XIX əsrin ikinci yarısı və sonlarında da ölkənin kənd təsərrüfatında taxılçılıq yenə aparıcı rol oynayırdı. Əkin sahəsi genişləndiyi kimi, məhsul istehsalı da artmışdı. Xüsusi ilə Cənubi Qafqaz dəmir yolunun (1883) çəkilməsinin Azərbaycanda taxıl istehsalının sürətlə artımına böyük təsiri olmuşdur. Bakı quberniyası üzrə 1884-1889-cu illərdə ümumi taxıl məhsulu 2279277 çətvər (11 olduğu halda, 1896-1899-cu illərdə 4127403 çətvərə çatmışdı. Yelizavetpol quberniyası üzrə də məhsul artmışdır. 1884-1889-cu illərdə quberniyada 2770086 çətvər, 1896-1899-cu illərdə isə 3238236 çətvər məhsul yığılmışdı. Deməli, XIX əsrin son onilliklərində Bakı quberniyasında taxıl məhsullarının artımı iki dəfə çox, Yelizavetpol quberniyasında isə 85,5 faiz olmuşdur [12]. Hər iki quberniyada toplanmış dənli bitkilər içərisində öz istehsalına görə birinci yer (3/5 hissə) yenə də buğdanın payına düşürdü.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin son onilliklərində Azərbaycanda istehsal olunan taxıl məhsulları yerli əhalinin çörəyə olan ehtiyacını tam ödəyirdi. Həmin illərdə başqa yerlərdən ölkəyə satış üçün heç vaxt taxıl gətirilməmişdir. Əksinə, həmin dövrdə ölkədə istehsal olunan taxıl satışa çıxarılaraq İrana, Gürcüstana, Rusiyaya və hətta Avropa ölkələrinə də göndərilirdi.

Azərbaycandan Rusiya və xarici ölkə bazarlarına taxıl satışı XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən daha geniş şəkil alır. 1881-ci ildə Bakı quberniyasından dörd yüz min puddan artıq taxıl satışa çıxarılmışdı. Daha sonra 1886-cı ildə quberniyadan 2160 min pud buğda, 32 min pud arpa satışa çıxarılmışdır [13]. Həmin illərdə Yelizavetpol quberniyasında da satışa çoxlu məhsul çıxarılmışdı. 1893-cü ildə quberniyada bazara 795896 pud taxıl və 47032 pud buğda unu göndərilmişdi [14].

Taxılın ölkənin daxili şəhər və həftə bazarlarındakı alıcıları əsasən şəhərlilər, maldarlar, dağ kəndlərində yaşayanlar, həmçinin qonşu Dağıstandan buraya gələn əhalidən ibarət idi.

Azərbaycanda istehsal olunan taxılı, xüsusilə buğdanı xarici bazarlarda daha həvəslə alırdılar. Ölkədə becərilən sarı buğda növü özünün yüksək keyfiyyəti, dadı və artımına görə daha geniş tanınaraq xüsusi şöhrət qazanmışdı.

Azərbaycan taxılı, ümumiyyətlə Cənubi Qafqaz taxılı, əsasən Batumi və Poti limanları ilə İtaliya, Yunanıstan, Fransa, Türkiyə, Hollandiya, Almaniya və başqa Avropa ölkələrinə aparılırdı. Şübhəsiz ki, Cənubi Qafqazdan xaricə satışa göndərilən taxıl məhsullarının çox hissəsi Azərbaycanın payına düşürdü [15].

1885-1887-ci illər ərzində Azərbaycandan Qara dəniz limanları - Batum və Potiyə, oradan isə xarici bazarlara 11 milyon pud buğda və arpa aparılmışdı [16].

Bütün bunlar XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əmtəə taxılçılığının mövcudluğunu və ayrı-ayrı quberniya və qəzalarda istehsal olunan taxılın xeyli hissəsinin satışa göndərildiyini göstərir. 1901-ci ildə Cənubi Qafqazda istehsal edilmiş 82633712 pud taxılın 30 milyon puddan çoxu, yəni 35 faizi Azərbaycanın payına düşürdü. Bu dövrdə hər adambaşına düşən 37 puddan çox taxılın bir hissəsi satışa gedirdi [17].

XX əsrin əvvəllərində də ölkədə taxılçılıq əhalinin məşğul olduğu başlıca sahə olaraq qalırdı. Taxıl məhsulunun ümumi həcmi 1900-cü ildə 35732688 pud, 1910-cu ildə 38091088, 1914-cü ildə 52215512 pud olmuşdur [18].

Artıq XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanda pambıqçılığın və başqa bitkilərin əkin sahələrinin genişləndirilməsi taxıl əkinlərinin ixtisarına səbəb olmuşdur. Bu da özlüyündə taxıl məhsulunun ümumi istehsalına və onun satışına təsir etmişdi. Lakin bu illərdə Azərbaycandan Gürcüstan, Dağıstan və taxıla ehtiyacı hiss olunan başqa yerlərə taxıl göndərilməsinə baxmayaraq, buraya hələ də Mərkəzi Rusiyadan çoxlu miqdarda taxıl məhsulları gətirilirdi [19]. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şəhərlərində əhalinin sayı xeyli artmışdı. Bu əhali isə

Azərbaycan qəzalarından, Şimali Qafqazdan və başqa yerlərdən gətirilən taxılla təmin olunurdu [20].

Azərbaycanda taxıl məhsulunun ümumi artımı olmuşdursa da, bu artım əkin sahəsinin məhsuldarlığına görə deyil, onun ildən-ilə genişləndirilməsi hesabına idi. Belə ki, əkinçi sərf etdiyi əməyin müqabilində sahədən istədiyi məhsulu ala bilmirdi. Şübhəsiz ki, bunun da bir sıra səbəbləri olmuşdur. Bu, hər şeydən əvvəl, taxılçılıqda işlədilən əmək alətlərinin sadəliyi ilə əlaqədar idi. Torpaq sahibləri onun məhsuldarlığını artırmaq üçün demək olar ki, heç bir tədbir görmürdülər. Onlar yalnız torpağı becərmək üçün yoxsul kəndliyə icarəyə verir və hazır məhsuldan özünə daha çox pay götürməklə kifayətlənərək başqa işlə maraqlanmırdılar. Bundan əlavə, kəndlilərin çoxunun qoşqu qüvvəsi və əmək alətlərindən məhrum olması da öz mənfi təsirini göstərirdi. 1910-cu ilin məlumatına görə Azərbaycanda 76270 ədəd xış, 24840 kустar üsulla hazırlanmış qara kotan, 3250 fabrik kotanı, 21730 taxta mala, 775 səpin maşını olmuşdur. Əgər həmin ildə Azərbaycanda 300 mindən çox kəndli təsərrüfatının olduğunu nəzərə alsaq, onda kəndlilərin çoxunun ibtidai alətlərə belə malik olmadığını görə bilərik [21]. Taxıl əkinlərinin aşağı məhsuldarlığına səbəb olan əsas amillər suvarma təsərrüfatının qaydaya salınmaması, xüsusilə suvarma suyunun çatışmaması idi. Bundan əlavə, quraqlıqların, çəyirtkə basqınının, sel və çay daşqınlarının da təsiri olurdu.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın taxılçılıq təsərrüfatında, az da olsa, dövrü üçün daha təkmil sayılan kənd təsərrüfatı alətlərindən-fabrik kotanları, taxıldöyən və sovuran alətlər, dəmir malalardan və s. istifadə edilmişdir. 1897-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 565 təkmil kotan, 10 taxıldöyən maşın (o cümlədən ikisi buxarla, səkkizi əl ilə işləyən), iki ədəd küləşdoğrayan, Bakı quberniyasında 53 taxılbiçən maşın olmuşdur [22]. Quba qəzasının düzənlik sahələrində, Yelizavetpol quberniyasının dağətəyi ərazisində müxtəlif sistemli yerli Ukrayna və ingilis-bolqar kotanlarından da istifadə edilmişdir [23].

Dövrü üçün daha təkmil hesab edilən belə maşınlar (taxıldöyən, taxılşəpən, taxıl-sovuran, dərz bağlayan) az olduğundan qiymətləri də çox baha idi. Ona görə də həmin maşınların yoxsul kəndlilər tərəfindən alınması mümkün olan iş deyildi. "Maşın tətbiqi... çoxlu kapital tələb edir, buna görə də yalnız böyük sahibkarlara müyəssərdir" [24]. Maşın və alətləri əsas etibarilə varlı kəndlilər - iri icarədar qolçomaqlar və mülkədar-bəylər alırdılar. Mülkədar-bəylər tərəfindən az da olsa dövrü üçün müasir əkinçilik texnikasının tətbiq edilməsi Azərbaycan kəndində kapitalist münasibətlərinin inkişafını sübut edirdi [25]. Lakin yeni maşın və alətlərin ayrı-ayrı təsərrüfatlarda tətbiqi azlıq təşkil edirdi. Bununla belə ayrı-ayrı bölgələrdə yeni maşınlar gətirilir və onların sayı ildən-ilə artırdı.

Zəngin və çoxəsrlik təcrübəyə malik olan Azərbaycan taxılçıları özlərinin ənənəvi əmək vərdişlərini davam etdirməklə, onu nəsillərdən-nəsillərə verirdilər. Onlar əkinçilikdə məhsuldarlığın yüksəldilməsinə səbəb olan amil və səbəbləri öyrənməklə belə, öz bilik və vərdişlərini artıraraq sabit məhsul almağa çalışırdılar. Hətta onların

nümayəndələri ölkə və ümumdünya kənd təsərrüfatı sərgilərində cəsarətlə iştirak edərək mükafata layiq fəxri yerləri də tuturdular.

1860,1861, 1862-ci illərdə Cənubi Qafqaz və Qafqaz miqyasında Tiflisdə keçirilən sərgilərin iştirakçıları və Qazağın Ağköynək kəndinin sakini Abdulla Əlikənd oğlunun və Qaraqoyunlu kəndindən Rəhim Cəfər oğlunun adlarına mükafatçılar siyahısında rast gəlirik. Onlar sərgiyə göndərdikləri darıya görə mükafata layiq görülmüşdülər. Yenə də həmin sərgilərdə iştirak edən Lənkəranın Qızılağac kəndindən Şükür Kərim oğlu, Quba qəzasının Hülövlü kənd sakini Mirzə Məmməd Bayram oğlu və həmin qəzanın Siyəzən kənd sakini Yunus Ağası oğlu sərgidə nümayiş etdirdikləri və yüksək qiymətləndirilən buğdaya görə sərginin mükafatına layiq görülmüşdülər.

1862-ci ildə Londonda təşkil edilən Ümumdünya sərgisində Azərbaycan əkinçilərinin də məhsulları nümayiş etdirilmiş və mükafata layiq görülmüşdü. Onlardan Lənkəran qəzasının sakini Nəsirqulu Nəsrulla oğlu sərgiyə göndərdiyi buğda üçün medal ilə təltif olunmuşdur.

1867-ci ildə Paris sərgisində Azərbaycandan kənd təsərrüfatı məhsulları, o cümlədən taxıl nümunələri də nümayiş etdirilmişdi. 1882-ci ildə Moskva sərgisinə Lənkəran qəzasından göndərilən eksponatların içərisində əkinçilikdə işlədilən əmək alətləri - bel, bəlsapı, yaba və s. olmuşdur. Həmin sərgiyə göndərmək üçün Yelizavetpol (Gəncə) şəhərinin sakini Hacı Məmməd Hacı oğlu qırmızı və sarı buğda, sarı və qara arpa, darı, Xan qızı ləqəbi ilə tanınan şairə Xurşid Banu Natəvan isə buğda, darı, arpa və b. dənli bitkilərin nümunələrini hazırlamışdılar [26].

1889-cu ildə Tiflis şəhərində təşkil olunmuş Qafqaz sərgisində Azərbaycan əkinçilərinin əkib-becərdiyi 58 buğda, 27 arpa nümunəsi nümayiş etdirilmiş və bunların bir neçəsi mükafata layiq yerləri tutmuşdur. Quba şəhər sakini İskəndər bəy Balabəy oğlu yaxşı keyfiyyətli arpa və buğdaya görə kiçik gümüş medal və ikinci dərəcəli diplom, Zaqatala dairəsi, Mosul kənd sakini Əmirəli Hacı Rəhim oğlu və Naxçıvan qəzasının Qahab kənd sakini Qocalı bəy Nəcəfəlibəy oğlu yüksək keyfiyyətli arpaya görə kiçik gümüş medal və ikinci dərəcəli diplom almışlar [27]. Ölkə və Ümumdünya sərgilərində Azərbaycan əkinçilərinin fəal iştirakı və mükafata layiq görülməsi əkinçiliyin ümumi səviyyəsinə görə nailiyyət sayılsa belə onun mövcud geriliyinin qarşısını almağa qadir olmamışdır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ticarət əkinçiliyi (xüsusilə taxılçılıqda), yəni əmtəə istehsalı geniş inkişaf etmiş, ölkədə feodal münasibətlərinin qalmasına baxmayaraq, Azərbaycan kəndlərində əmtəə-kapitalist istehsalı, yəni kapitalist münasibətləri də inkişaf edirdi. Azərbaycanın taxıl istehsalında işləyib ödəmə ilə yanaşı olaraq, başqasının əməyinin ağır istismarına, yəni mizdli əməyə əsaslanan kapitalist təsərrüfatını da görürük [28].

Lakin əkinçilikdə yenə də əsas əmək aləti - xış, qara kotan, ağac mala, bel, çin, oraq, dəryaz, yaba, vəl, şana, kürək və s. kimi sadə alətlərdən istifadə edilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, qara kotan kimi nisbətən təkmil şum alətindən kəndlilərin çox hissəsi istifadə etmək imkanına malik olmamışdır. Beləliklə də taxılçılıqda əsas istehsalçı

olan yoxsul kəndlilər yenə də torpaq sahələrini köhnə dədə-baba qaydaları və ənənəvi üsullarla əkib becərirdilər.

Taxılçılıq təsərrüfatında yerli taxıl növləri və ənənəvi əkinçilik üsulları üstünlük təşkil edirdi. Azərbaycanda sarıbuğda, gurgəni, qaraqılçığ, xırdabuğda, gülüsər, kərə, Qarabağ buğdası, ağ buğda, səkiləbuğda, qaraqiləbuğda topbaşbuğda, ağ arpa, qara arpa, şeşəri arpa, qılıcı arpa növləri əkilib becərilirdi.

Səpilmə və yetişmə vaxtına görə buğda və arpa payızlıq və yazlıq olurdu. Payızlıq buğda və arpa əkinləri Azərbaycanın taxılçılıq təsərrüfatında daha üstün yer tutmuşdur.

Azərbaycan əkinçiləri uzun illərin xalq təcrübəsinə əsaslanaraq torpaq-iqlim şəraitinə cavab verən bir sıra buğda və arpa növləri yaratmışlar ki, bunların da əsasını xalq seleksiyası təşkil edirdi. Təcrübəli əkinçilər torpağın xüsusiyyətini, əkinə yararlı olduğunu, məhsuldarlığını asanlıqla müəyyən etməklə yanaşı, hansı sahədə nə kimi taxıl növü və ya başqa bitkilərin əkib-becərilməsini də düzgün müəyyən edə bilməmişlər. Hər bir rəncbər torpağı torpaqdan seçməyi bacarmalı idi.

Əkinçilərimiz ayrı-ayrı bitkilərin bir-biri üçün sələf rolu oynadığını müəyyən etmiş və buna "toxumdəyişdirmə" adı vermişlər. Əgər buğda, arpa kimi taxıl bitkiləri yonca, pambıq və başqa bitkilərin əvvəlki ildə becərilmiş yerində əkilərdisə, onların məhsuldarlığı daha çox olardı.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bir-birindən fərqli çala, tala, dincəqoyma, herik və başqa əkinçilik sistemləri yayılmışdır. Ta qədimlərdən məlum olan çala əkinçiliyi Kür, Araz, Alazan, habelə başqa çayların sahil boyu ərazisində yayılmışdır. Şərq əkinçilik mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan çala əkinçiliyi çay-basar, xalq arasında "çala", "axmaz" adlandırılan torpaqların əkilib-becərilməsi əsasında inkişaf etmişdir. Azərbaycanda çala torpaqlarda əsasən yazlıq taxıl və bostan bitkiləri əkilmişdir. Kür çayının daşması nəticəsində sahil torpaqlarının becərilməsilə bu yerlərin məhsuldarlığı daha da artırdı. Muğanda çala əkinçiliyi üçün Araz çayının böyük rolu olmuşdur. Belə ki, Nil çayı çöküntüləri Misir əhalisinin təsərrüfatında nə kimi əhəmiyyət kəsb edirsə, Araz da, Muğanda həmin rolu oynayırdı [29]. Çala torpaqlarında heç bir becərmə işi olmadan yüksək məhsul alınır. Çay daşdıqdan bir həftə sonra sahədə əmələ gələn lil çatlama verir. Buraya toxum səpib şax mala ilə malalanır və nəticədə belə sahələrdən daha bol məhsul götürmək olurdu.

Kür və Araz çayları boyunca yerləşən, Mahmudçala, Axtaçi, Şəkər, Əbilçala və başqa çala adları ilə məlum olan axmazlar buğda və arpa əkilməsi üçün əlverişli sahələr olub, yüksək məhsul verirdilər.

Azərbaycanda geniş yayılan əkinçilik sistemlərindən biri də tala əkinçiliyidir. Bu sistem Azərbaycanın meşəlik bölgələrində yayılmışdır. Tala əkinçiliyi meşə yerlərinin açılıb (qırılıb, yandırılıb) əkin sahəsi üçün yararlı hala salmaq deməkdir. Quba-Xaçmaz zonasında meşədən təmizlənmiş yer kiləvaxt (küləvaxt, kolavaxt), kötüklük, baltalıq, tala, Lənkəran-Astara bölgələrində kolat

(külət), abad, qıran, Şəki-Zaqatalada tala, tomarlıq, axu, Qarabağ bölgəsində tala, kolabat kimi müxtəlif istilahlarla məlum olsa da hər yerdə eyni məzmun daşımışdır. Lakin bir xüsusiyyəti qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın əksər bölgələrində meşədən təmizlənilib, əkin məqsədi üçün istifadə edilən torpaqlar tala istilahi ilə məlum olmuşdur. Odur ki, həmin əkinçilik sistemini xalq tala əkinçiliyi adlandırmışdır.

Meşə yerlərinin açılması üçün məngəl, düsər, bel, balta və s. kimi əl əmək alətlərindən istifadə edilirdi. Xalq arasında mövcud olan adətə görə, tala yeri onu meşəlikdən və ya kol-kosdan təmizləyən, abad edən şəxsin adı ilə adlanırdı. Böyük zəhmət tələb edən bu işdə elin köməyindən də istifadə edilirdi.

Meşədən təmizlənmiş sahələrdə əvvəlcə bostan bitkiləri və yaxud çəltik əkilirdi. Demək lazımdır ki, tala əkinçiliyinin inkişafı Azərbaycanda xeyli meşə sahələrinin qırılmasına səbəb olmuşdur. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində təkcə Quba qəzasının Müşkür mahalında 25 min desyatın meşə qırılaraq [30] əkin sahəsi üçün istifadə edilmişdir.

Əkinçilikdə geniş yayılan sistemlərdən biri də "dincə qoyma" sistemi olmuşdur. Bu sistem torpağın məhsuldarlığını saxlamaq və ya yüksəltmək məqsədilə tətbiq edilirdi. Bir neçə il fasiləsiz becərilərək yorğun düşmüş torpaq sahəsini əkinçilər dincə qoyurdular. Yorulmuş, məhsuldarlığı azalmış belə torpaq sahəsi bir - iki il və bəzən daha uzun müddətə dincə qoyulduqdan sonra onun münbitliyi bərpa olunurdu. Hər bir bölgənin torpaq-iqlim şəraitindən, habelə ictimai-iqtisadi amillərdən asılı olaraq torpağın dincə qoyulma müddəti də müxtəlif olurdu.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan əkinçiliyində kapitalist münasibətlərinin inkişafı taxıl, bostan, tərəvəz və texniki bitkilərin əkin sahələrinin genişləndirilməsini tələb edirdi. Belə bir zəruriyyət isə əkin üçün istifadə edilməsi mümkün olan torpaq sahələrinin dincə qoyulması sistemini tədricən aradan çıxarırdı. Beləliklə taxıl əkinləri altında yorğun düşən torpaq sahələrində bostan və başqa texniki bitkilər becərilirdi ki, bu da hərəkət əkinçilik sisteminə keçid hesab olunurdu. Bu sistemdə isə bitkilər biri digəri ilə növbələşdirilirdi.

Bu sistem iki, üç və çoxtarlılı olub, Azərbaycanın əkinçilik rayonlarında geniş yayılmışdır. İkitarlı əkinçilikdə tarlada bir il taxıl əkilir, ikinci il sahə heriyə buraxılırdı. Heriyə qoyulmuş sahədən isə otlaq və ya biçənək kimi istifadə olunurdu. Pambıq, çəltik, yonca kimi bitkilərin əkiləndi sahələr növbəti səpin ilində buğda və arpa üçün ən münasib torpaqlar sayılırdı. Əgər əkinçi bir sahədə üç il ardıcıl olaraq pambıq əkirdisə, sonra onu bir il müddətində heriyə qoyurdu. Bir ildən sonra həmin sahədə darı, bostan bitkiləri və ya qarğıdalı əkilirdi, daha sonrakı illərdə isə həmin sahədə yenidən pambıq əkilirdi [31].

Azərbaycanın qədim əkinçilik ölkələrindən olmasını təsdiq edən amillərdən biri də onun zəngin və müxtəlif əkinçilik əmək alətlərinin mövcudluğudur. "İqtisadi dövrlərin fərqi bu dövrlərdə nə istehsal edilməsi ilə deyil, necə və hansı əmək

vasitələri ilə istehsal edilməsi" ilə ölçülür [32].

XIX əsr və XX əsrin birinci rübündə Azərbaycanın taxılçılıq təsərrüfatında müxtəlif forma və quruluşa malik olan əkinçilik alət və vasitələri kompleksi tətbiq edilmişdir. Həmin alətlərin böyük bir qismi ta qədim dövrlərdən bu təsərrüfatda istifadə edilən alətlərlə xeyli oxşarlıq və eynilik təşkil edir. Bu da əkinçilikdə mövcud olmuş əmək alətlərinin təkamülünü izləməyə imkan verir. XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan kəndliləri əkinçilikdə əsasən özlərinin ənənəvi əmək alətlərindən istifadə etmişlər.

Azərbaycan ərazisində əkinçilikdə müxtəlif forma və quruluşlu əl əmək aləti olan yerli bellərdən istifadə edildiyi müəyyənləşdirilmişdir. Bu baxımdan Quba-Xaçmaz bölgəsində qazqır bel, Quba beli, Dərbənd beli, ləzgi beli, Şirvanda Navahı beli, Şəki-Zaqatala bölgəsində Gülüstan beli, Qarabağ beli, Naxçıvanda Şərur beli, Naxçıvan beli, Lənkəran-Astara bölgəsində şuxm beli, əyribel, xiling və başqa adlarla məlum olan bellər işlədilmişdir.

Şumlamada istifadə edilən toxalar da müxtəlif forma və quruluşda olmuşdur. XIX əsrdə də toxalar kəndli təsərrüfatında bostan və tərəvəz sahələri üçün şumun hazırlanmasında istifadə edilmişdir.

Bir qayda olaraq, nəzərdə tutulan əkin sahəsi əvvəlcədən daşdan, kol-kosdan təmizlənilib şumlama üçün yararlı hala gətirilirdi. Bu cəhətdən "Avesta"da verilən nəsihətamiz fikir daha böyük maraq doğurur. "Ey məni sağ əli və sol əlilə, sol əli və sağ əlilə becərən insan, inan, yorulmadan, usanmadan sənə keyfiyyətli və bol məhsul verməkdən doymayacağam" [33]. Əsrlər boyu bol məhsulun əsasını ilk növbədə şumlama təşkil etmişdir. Hələ vaxtilə antik müəllif Katon bu münasibətlə əlaqədar yazırdı: "Əkin sahəsini yaxşılaşdırmaq nə deməkdir? Sahəni yaxşı şumlamaq. Bəs ikincisi? Şumlamaq, üçüncüsü? Peyinləmək" [34].

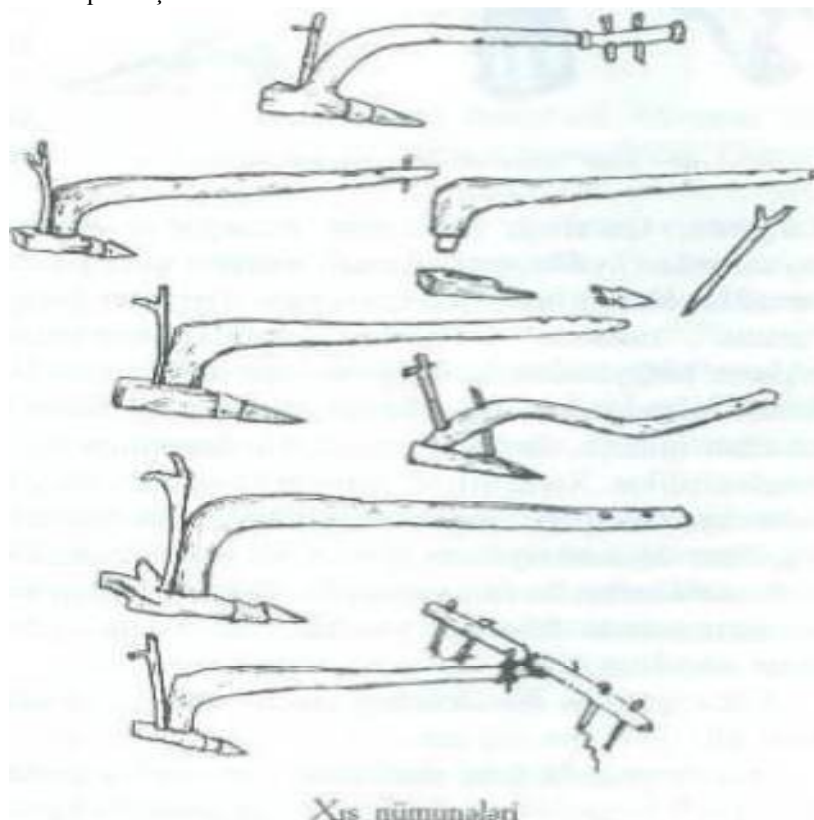
Taxılçılıqda qoşqu qüvvəsi ilə istifadəsi mümkün olan bir sıra şum alətləri mövcud olmuşdur. Azərbaycanda bir-birini tamamlayan xış, ulamalı xış və qara kotan kimi şum alətləri daha geniş yayılmışdır.

Xışlar torpağı üzəndən şumlayır və onu az çevirir, xış önsüz və laydırırsız olur. Gavahımı simmetrikdir. Kotanlar isə önlü və bir tərəfi laydırlı olub, torpağı daha dərin şumlayır və laylıyır.

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində torpaq örtüyünün müxtəlifliyi, həmçinin məhəlli xüsusiyyətlər şum alətlərinin özlərinin də növ müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur.

Xış və ya cüt ağacdən düzəldilən ən qədim şum alətidir. Sadə quruluşlu bu şum aləti Azərbaycanın bütün əkinçilik rayonlarında geniş yayılmış və kəndli təsərrüfatında əsas rol oynamışdır. Azərbaycanda ən qədim şum aləti kimi istifadə edilən xış torpağı cızmaq üçün qolu olan təbii ağacdən düzəldilirdi. Sonrakı dövrlərdə isə bu alət təkmilləşdirilərək bir neçə ağac hissədən düzəldilmişdir. Həmin alət daha meşədən hazır halda tapılmaz, onu yerli ustalar düzəldirdi. Bunun üçün ağac kəsilir, yonulur, quraşdırılaraq istənilən formaya salınırdı. Belə xışlar qollarının formasına (əyri və ya düz olmasına), habelə ayrı-ayrı hissələrinin birləşmə qaydalarına görə bir-

birindən fərqlənmişlər.

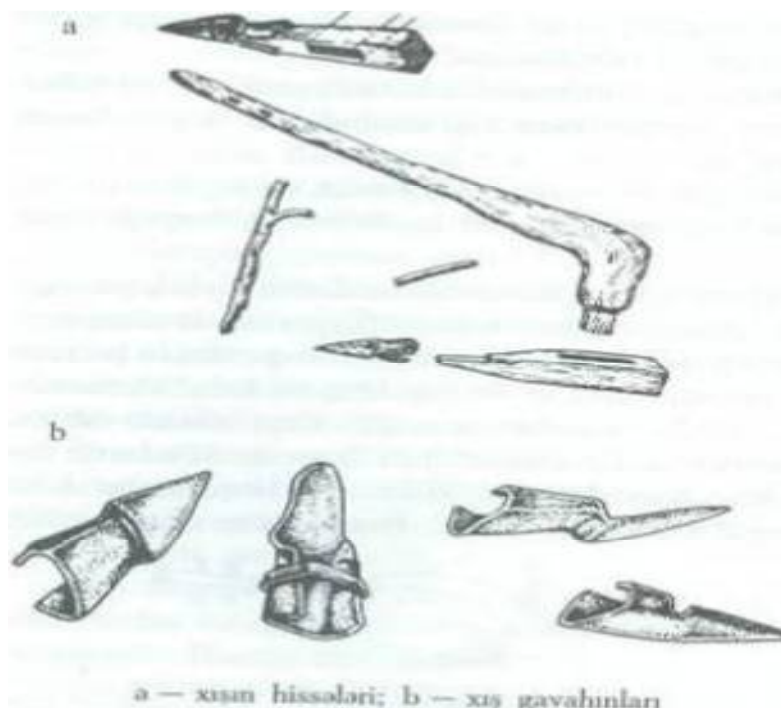
Azərbaycanda istər bütöv, istərsə də geydirmə kötüklü xışlar əsasən bir cüt qoşqu heyvanı ilə işlədilmişdir.

Sadə şum aləti hesab olunan xışların hamısında gavağın olmuşdur. Lakin xışın hansı forma və ya sahədə, hansı növ bitkinin becəriləcəyindən asılı olaraq, onun gavağını iri və ya kiçik, ucunun oval və yaxud iti olması ilə fərqlənirdi. Xışın qolunda xüsusi deşiklər (gözlər) olurdu ki, buraya da "güc ağacı" adlanan ağac keçirilərdi. Torpağın dərin və dayaz şumlanması xışın qolunda olan deşiklərə keçirilən güc ağacı ilə, yaxud "ulama" ilə tənzimlənirdi.

Azərbaycanda geniş yayılmış xışlar quruluş və formalarına görə məhəlli xüsusiyyətlərə malik olmuşlar. Daha təkmil hesab olunan xışlar ulamalı xış, qollu xış, çatma xış, işgilli xış və başqa adlarla tanınmışdır. Belə xışlara demək olar ki, Azərbaycanın bütün etnoqrafik bölgələrində rast gəlmək mümkündür. Ulamalı xışların bazasına əlavə edilən qol (ulama) torpağın şumlanmasında xüsusi əhəmiyyət

kəsb etdiyi üçün o, möhkəm və münasib ağacdan düzəldilirdi. Ulamalı xışlar da öz quruluş və formalarına görə fərqlənmişlər.

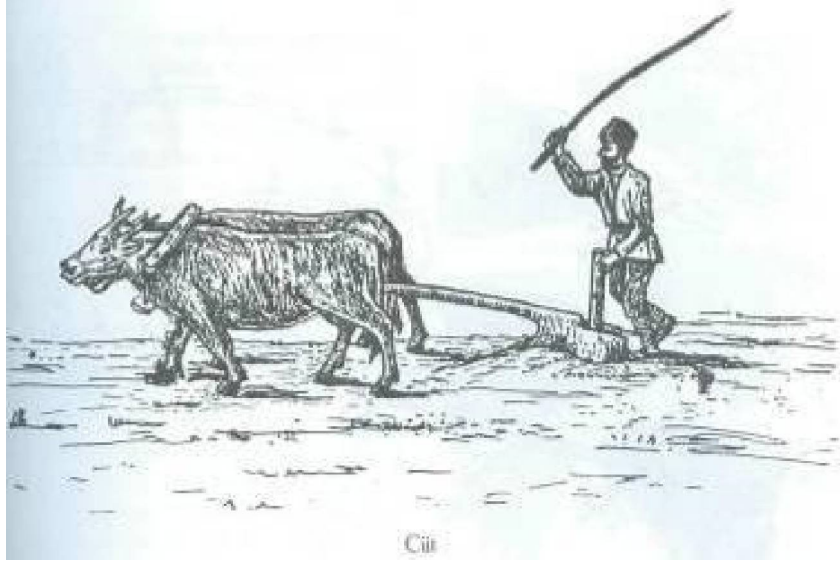
Ulamalı xışlar əsasən Şəki-Zaqatala, Qarabağ, Naxçıvan etnoqrafik

zonalarında və həmçinin bir sıra rayonlarda yayılmışdır. Ulamalı xışların qolu (bazısı) bütöv olmayıb, calaq əlavə etməklə düzəldilirdi. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində, ona "ulama", "çilə", "çatma", "məsənə" deyilirdi. Ulamalı xışların kötüyünün forma və ölçüsü də sadə xışların kötüyündən öz iriliyinə görə fərqlənirdi. Bu şum aləti əsasən kotük, bazı, dəstə, qılınc və məsənə adlanan hissələrdən ibarət olur. Ulamalı xışlar kötüyünün arxadan qulaqlı, dəstənin ikiəlcəkli düzəldilməsi və qılıncə malik olması ilə də fərqlənirdilər. Xışın qılıncı torpağı kəsmək, qulaqları torpaq layını çevirmək, qoşa dəstə isə alətin ağırlığını tənzimləmək üçün münasib idi. Ulamalı xışlar həm quruluş, həm də funksiyasına görə xeyli təkmilləşmiş alət olub, torpağı daha keyfiyyətli şumlaması ilə fərqlənmişdir. Belə xışlardan xam, dağavar, dəmyə torpaqların şumlanmasında daha geniş istifadə edilməsinə görə ona iki-üç, hətta dörd boyun öküz qoşulardı [35].

Cütə qoşulan dib öküzləri gücü, işləkliyi və xamışlığı ilə başqalarından seçilməli idi.

Azərbaycanda şum aləti kimi "diyircəkli kotanlar"dan da istifadə edilmişdir. Diyircəkli kotanlar xış ilə qara kotan arasında bir növ keçid mərhələsi təşkil edir.

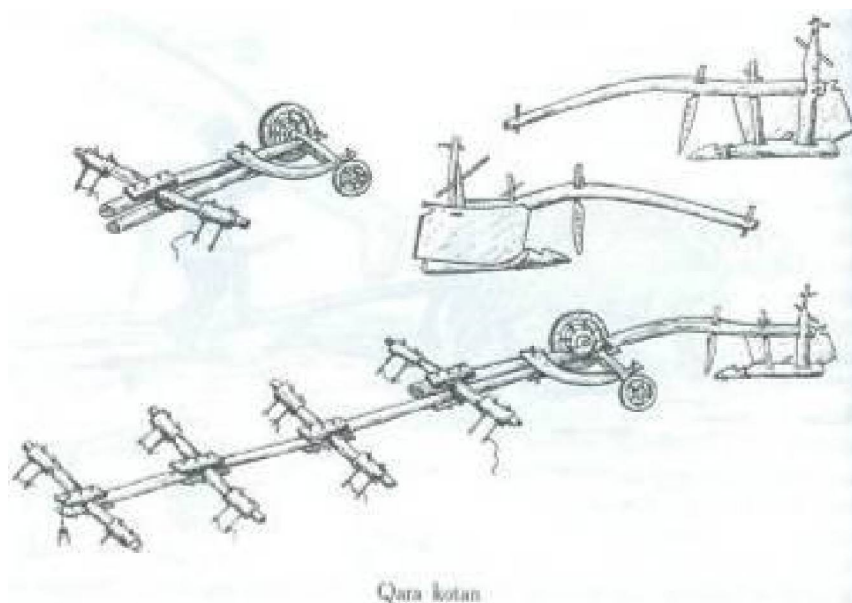
Onun qolu "xəmsə" və "məsən" adlanmaqla iki hissədən ibarət idi. "Xəmsə"nin bir ucu kotanın binəsinə (küpünə), digər ucu ilə "məsənə" birləşdirilir. Quraşdırma qol eyni ölçülü təkərləri olan oxa bərkidilir. Diyircəkli kotan kötük (topal, binə), xəmsə - məsən, dəstə (mac-məc), batar, gavaһın, qılınc və bir cüt eyni ölçülü təkərdən ibarət olub, 3-4 boyun qoşqu heyvanı ilə işlədilmişdir. Bu şum aləti Azərbaycanın Kiçik Qafqaz ərazisində yayılmış və təkamül baxımından ulamalı xışdan qara kotana keçid rolunu oynamışdır [36].

Azərbaycanda şum alətlərinin daha geniş yayılmış tipini ənənəvi ağac kotanlar təşkil edir ki, xalq arasında qara kotan, ağır kotan, ayrıbazı kotan, kəl kotanı adı ilə məlumdur. Lakin "qara" sözü böyük, iri mənasında da işlənmişdir. Ona görə də bu şum aləti qara kotan adı ilə geniş tanınmışdır.

Qara kotan XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanın əkinçiliklə məşğul olan bir sıra rayonlarında geniş yayılmışdı. Əkinçilər belə təkmilləşmiş alət vasitəsilə nisbətən geniş sahəni keyfiyyətlə şumlamaq imkanına malik olmuşlar. Görkəmli təbiətşünas alim Həsənbəy Zərdabi qara kotana yüksək qiymət verərək yazmışdı: "Kotan yaxşı olduqca yeri yaxşı narın edir. Onu işlətməyin zəhməti az və yerin bəhrəsi çox olur. Yaxşı kotan gərək şumu bir qalınlıqla kəsib, qalxızıb, çevirib əzsın" [37]. Adətən qara kotanla bir gündə yarım hektardan çox sahəni keyfiyyətli şumlamaq

mümkün olurdu. Lakin ayrı-ayrı bölgələrdə isə bu ölçü, torpağın tərkibindən asılı olaraq, çox və ya az da ola bilərdi.

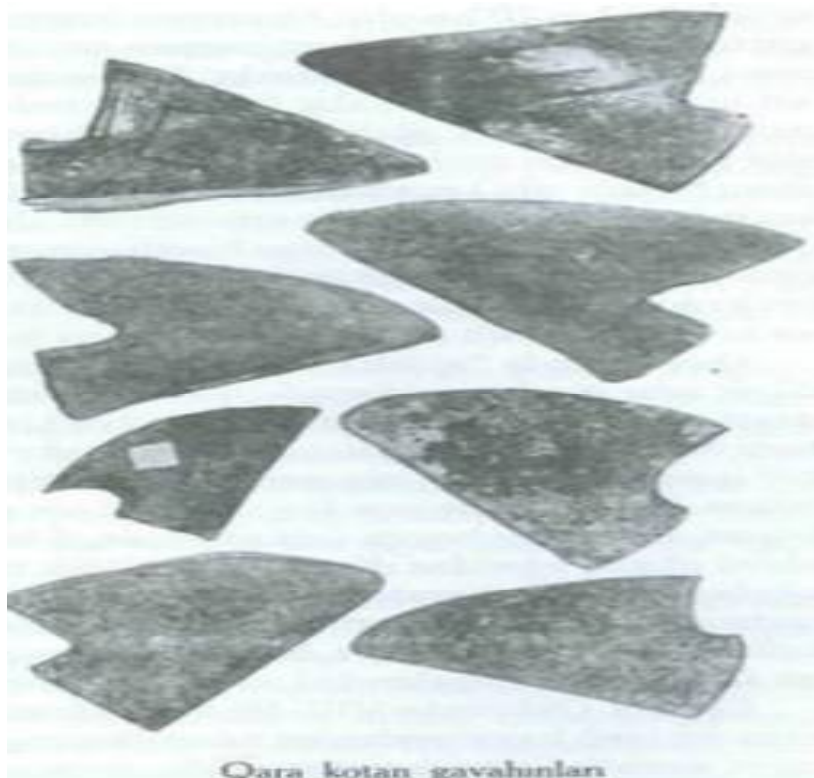
Qara kotanların Cənubi Qafqazda təxminən VIII-IX əsrlərdən şumlamada işlədildiyi ehtimal olunur [38].

Azı min illik tarixi olan qara kotanların forma və quruluşlarında təbii-coğrafi şəraitlə və başqa amillərlə əlaqədar olaraq bir sıra fərqli cəhətlər də olmuşdur. Lakin bununla yanaşı onlarda ümumi oxşarlıq daha çox nəzərə çarpır. Bu da onu göstərir ki, qara kotalardan kiçik bir ərazidə deyil, bütün Cənubi Qafqaz xalqları əsrlər boyu istifadə etmişlər.

Qara kotanın ən mühüm hissələrindən biri nisbətən davamlı ağacdən (xüsusilə qara ağacdən) düzəldilən əyribazdır. Onun uzunluğu təxminən 2-2 m 20 sm, diametri isə 12-15 sm-ə qədərdir. Əyribaza keçirilən qılnc gəvahından təxminən 3-4 sm qabaqda olur. Torpağı doğrayıb gəvahın üçün "pay" ayıran qılncın uzunluğu 50-60 sm, eni 4-5 sm-dir. Əyribazla əlaqəli hissələrdən biri də topaldır. Topalın, yəni kotanın oturacağıının uzunluğu 1-1 m 20 sm, diametri 10-12 sm olub, dəndə ağacından hazırlanır. Topalın gəvahın keçən "baş" hissəsi bir qədər çərtilmiş olur, onun arxasında təxminən 10 sm uzunluğunda ayaq qoymaq üçün olan hissə daban adlanır. Topalı və əyribazı bir-birinə möhkəmlətmək üçün daraq adlanan ağac hissə olur. Onun hündürlüyü 70-80 sm-ə qədərdir. Darağın bir ucu topalı deşərək oraya, digər ucu isə əyribaza keçirilib çüylə bərkidilir. Topala bərkidilən ağac dəstənin ortasına əyribazın qurtaracağı keçirilir. Bu hissədə şumu

dayaz və ya dərin götürmək üçün paralar (pazlar) vardır. Alt para vurulduqda əyri baz aşağı əyilir və şum dərin götürülür. Üst para vurulduqda isə əksinə, əyri baz yuxarı qalxır və şum dayaz olur. Dəstənin uzunluğu təxminən 90 sm, diametri isə 8-10 sm-dir. Kotanın taxtasının uzunluğu 1 m, eni 50-60 sm, qalınlığı isə 4-5 sm-ə qədərdir. Taxta torpağı çevirir və xırdalayır. Kəsilmiş torpağı əsasən qaldırmaq üçün taxtanın ortası nisbətən çökək olur. Taxtanın qabaq hissəsi əyri bazla topala göz edilərək pərçimlənir. Topalın təxminən ortasında taxtaya "zamin" adlanan ağac bərkidilir. Zaminin uzunluğu 8-20 sm, diametri 3-4 sm-dir. Onun vəzifəsi taxtanı topal və əyri bazdan nisbətən aralı, həm də möhkəm

saxlamaqdır. Taxtanın arxasında, üst hissəsinin qurtaracağında sağ əl ilə tutmaq üçün dəstə düzəldilir. Taxta ilə dəstənin arasında möhkəmlik yaratmaqdan ötrü kəndir burqaclarıdır. Şum zamanı qılncı, taxta və gəvahanı üçün "haçakösöv"dən və şətəldən istifadə edilir. Əyri bazla ox qayıq vasitəsi ilə bir-birinə bağlanır.

Qara kotan ikitəkərli olur. Təkərlərdən biri (xam hissədəki) "kiçik", "qıraq" təkər, digəri isə şum tərəfdəki iri "ləkər" təkəri adlanır. Hər iki təkər şinsiz

olur. Kiçik təkərin diametri 35-40 sm, böyük təkərinki isə 50-55 sm olur. Bu fərq təxminən şumun dərinlik ölçüsü ilə uyğun gəlir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, sahə ilk dəfə şum edilən zaman kiçik təkər oxdan çıxarılır ki, şumu dərin götürmək mümkün olsun. Hər iki üzə bir baş (hov) gedildikdən, yəni şırım açıldıqdan sonra kiçik təkər yenidən oxa keçirilir. Bu başlanğıc - şırım "qarabas" adlanır. Təkərlərə keçən oxun uzunluğu 1 m 80 sm, diametri 15-10 sm olub, möhkəm və davamlı ağacdan hazırlanır. Qarakotanın oxu ilə dib kəllərin boyunduruğunu birləşdirən hissəyə qır deyilir. Qır oxa ləkər təkərinə yaxın yerdən keçirilir. Qırın uzunluğu 2 m 20 sm-dir. Onun oxa keçirilən hissəsinin altında qayış keçirmək üçün güctopalına bərkidilir. Şum zamanı gəvənin üçün payın (torpağın) enli və dar verilməsi qır vasitəsi tarazlaşdırılır. Bu məqsədlə də qırın oxa keçən hissəsinin sağ və sol tərəfinə xüsusi paralar (pazlar) vurulur. Torpağı enli götürmək lazım gəldikdə paranın soldan, dar götürdükdə isə sağdan vurulması tələb olunur. Bəzən qır vasitəsilə tarazlaşma alınmadıqda onu "kolbasan"la da əvəz etmək mümkündür. Kolbasanın bir ucu qıra keçirilərk çüy vasitəsi ilə bərkidilir, digər ucu isə sadəcə olaraq oxa keçirilir və lazım gəldikdə onu sərbəst olaraq irəli və geriyə çəkmək mümkün olur. Torpağı enli götürdükdə onu boşaltmaq, dar götürdükdə isə əksinə, daraldıb xüsusi para ilə (pazla) oxa bərkitmək lazımdır. Torpaq yumşaq olduqda şum üçün sahə enli, bərk olduqda isə dar götürülür. Kolbasan həm də kotanın qabağına gələn çör-çöpü və kol-kosu basıb aşağı yatırdır, məhz buna görə də ona kolbasan adı verilmişdir.

Qırın altında "əjdaha" adlanan hissəsinin bir ucu xüsusi ağaclarla qır və kolbasana, digər ucu isə boyunduruqlara əlavə olunan çatala bərkidilir. Çatal xışlarda olan qayış və zənciri əvəz edir. Göründüyü kimi, "əjdaha" gücü təkə dib kəllərə deyil, həm də qabaqkı boyunlara eyni dərəcədə paylayır. Qara kotana, adətən, dörd boyun kəl qoşulur. Lakin yerin quruluşu və torpağın xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq, ona bəzən 6-8 və daha çox boyun öküz və ya kəl qoşulurdu. Kotana qoşulan birinci boyun dib, ikinci boyun çərkov, üçüncü boyun minik, sonuncu isə uc adlanırdı. Uca əlavə olaraq ağacdan düzəldilmiş kötük bağlanır. Ucdakı kötük (toppuz) boyunlara ağırlıq salmaqla bərabər, həm də kotandakı ağac və dəmir hissələri çıxartmaq və taxmaqda, paraların vurulmasında da istifadə edilirdi. Adətən, kotanı idarə etmək üçün 2 çubuqçu (hodaqçı, bir nəfər isə məcgəlçi (rəncbər) iştirak edir. Bəzən onların sayı kotana qoşulan kəl və ya öküzlərin cütündən asılı olurdu.

Cənubi Qafqazda VIII-IX əsrlərdən məlum olan qara kotan əkinçilik alətlərinin inkişafı baxımından ən təkmilləşmiş şum aləti hesab olmaqla, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda geniş yayılaraq, xalqımızın əsrlər boyu yüksək əkinçilik mədəniyyətinə malik olmasını sübut etmişdir [39].

Xeyli qoşqu və işçi qüvvəsi tələb edən qara kotanı əksər hallarda ayrı-ayrı kəndli təsərrüfatının təklidə istifadə etməyə imkanı olmurdu. Lakin ayrı-ayrı kəndlərdə, az da olsa, daha varlı kəndlilərin ayrıca qara kotanı olardı, belə imkanlı

şəxslərə isə "hampa" deyilirdi.

Əkinçiliklə məşğul olan bölgələrdə, daha doğrusu, qara kotandan istifadə edilən yerlərdə çox zaman onu işlətmək üçün qara kotanın ətrafında şərik və ortalıqlar - birləşmələr yaranırdı. Qara kotan ətrafındakı belə birləşmələr, Azərbaycan rayonlarında "avaca", "həmgəl", "mödgəm" [40], "şəriklik" və s. adlandırılmışdır.

Bu birləşmələr qoşulan heyvanların sayına, kotanın ayrı-ayrı hissələrinə və başqa səbəblərə görə yaradılırdı. Burada heç bir qoşqu qüvvəsi və iş aləti olmayan kəndlilər də iştirak edə bilir, hodaqçı - çubuqçu, məcgəlçi və s. kimi işləyirdilər. Şumlanacaq sahə və ya kotanın işlək günü şərikin birləşməyə qoyduğu vəsaitlə müəyyənləşdirilirdi. Kotana kim daha çox heyvan qoşubsa, deməli, həmin şəxs üçün daha artıq sahə şumlanırdı. Və ya kotanın sahibi başqa şəriklərə nisbətən daha çox sahə şumlamaq hüququna malik idi.

Birləşmədə iştirak edən kəndlilər ya öz əkin sahələrini şumlamaqla birləşməni başa çatdırır, ya da onu məhsul bölgüsünə qədər davam etdirirdilər [41]. Daha doğrusu, onlar sərbəst olaraq istədikləri vaxt belə birləşmələrdən çıxsa da bilərdilər. Əkinçilər arasında belə birləşmələr xışın işlədilməsi zamanı da təşkil edilirdi. Atalar sözündəki "öküz öldü, ortağ ayrıldı" kəlamı da, şübhəsiz ki, əkinçilər arasında olan bu birləşmələrlə əlaqədardır. Lakin əksər hallarda bu birləşmələr varlı kəndlilərin əlində yoxsul kəndlilərin - şəriklərin əməyini istismar etmək üçün bir vasitəyə çevrildi.

Azərbaycan əkinçisi torpağın şumlanmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Torpağın xüsusiyyətindən, şumlama vaxtından və becəriləcək bitkinin növündən asılı olaraq o, bir və ya bir neçə dəfə şumlanırdı. Torpağın ilk şumlanmasına "şum", ikinci şumlanmaya "pərşum", "düşum", "ikiləmə", üçüncü şumlanmaya isə "seşum" deyilirdi. Əkinçilərimiz torpağın keyfiyyətli şumlanmasına məhsuldarlıq üçün bir şərt kimi baxırdılar. Azərbaycanda şum əsasən payız və yaz aylarında aparılırdı. Yazda şumlanan sahəyə "yazlıq", payızda şumlanan sahəyə isə payız şumu və ya "güzdək" deyilirdi.

Bu baxımdan söylənmiş bir sıra zərbi-məsəllər dərin mənə və məzmun kəsb edir. "Döy mənə, doyurum səni". "Torpağın qarası üz ağardar". "Torpaq ovuclayan, qızıl ovuclar". "Torpaq deyər sən mənə tər ver, mən sənə zər" və s.

Əsrlər boyu taxılçılıqda məhsuldarlığı artırmaq məqsədilə torpağa xüsusi qayğı göstərilmişdir. Azyararlı və çox becərilib yorğun düşən sahəni münbitləşdirmək məqsədilə əkinçilər müxtəlif qaydalardan istifadə etmişlər. Bu məqsədlə biçilmiş taxıl zəmiləri yandırılırdı. Bəzən də kövşənə sürü və naxır sürülürdü. Nəticədə yandırılmış kövşən və peyin torpağı qüvvəyə gətirirdi. Peyin və külün sahəyə səpilməsi daha geniş yayılmış və daha çox əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Taxılçılıq təsərrüfatında mühüm əmək proseslərindən biri də toxumun seçilməsi və səpəndirilməsidir. Oxum seçmədə ən çox istifadə edilən üsul zəmilərdən sünbülün seçilməsidir. Təcrübəli əkinçi zəmilərdəki gözəgəlimli iri, sağlam və dolu dənli sünbülləri qırpar, başqa bir üsulla toxumçular xırmandakı dərzləri nəzərdən keçirib münasib sünbülləri seçərdilər. Təxminən hər dərzdən 4-5 sünbül götürülərdi. Buna "axta", "başqaq" və ya "seçmə" üsulu deyilir. Bəzən də toxumluq üçün bütöv bir əkin sahəsi ayrılardı. Daha keyfiyyətli toxum seçmək üçün "qırma" və "sındırma" üsulundan istifadə edilərdi. Bu üsulla toxumçu sünbülü qırıb yalnız ortasını götürərdi. Bundan əlavə, xırman sovrugunda əmbizin sağrısından daha iri dənələr toxumluq üçün ayrılardı. Bəzən də xırmanda taxıl hövsələndikdən sonra sağlam və iri dənələr toxum üçün götürülərdi. Toxumluq üçün seçilmiş sünbül və dərzlər xırmanlarda ayrıca olaraq döyülərdi.

Toxum müqəddəs hesab edilərdi. Toxuma haram qatılmazdı. Toxumun oğurlanması günah sayılardı, onu qovurmazdılar. Borc verilməzdi, toxum satılmazdı, lakin dəyişdirilərdi. Bir çanaq toxum, on çanaq taxıl əvəzi idi.

XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanın bütün əkinçilik rayonlarında toxum ancaq əllə səpələrdi. Toxumu daha təcrübəli mömin və "əli bərəkətli" əkinçilər səpərdilər.

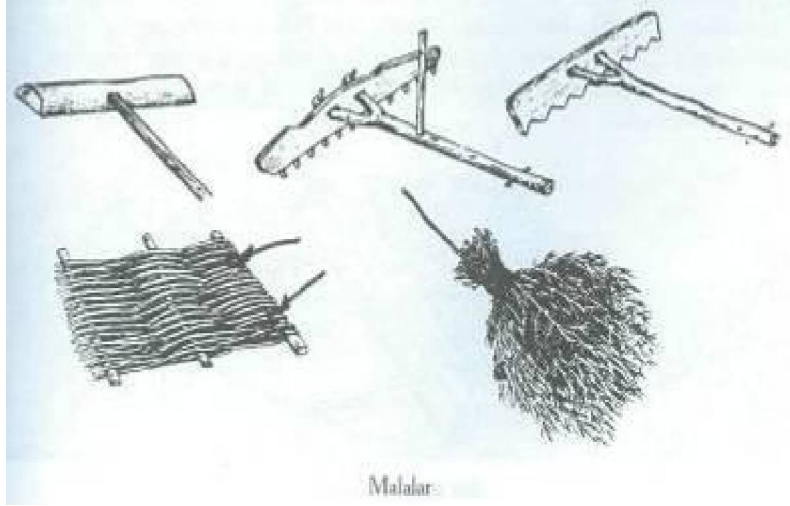
Adətən səpin üçün daha keyfiyyətli və məhsuldar toxum növü ayrılardı.

Toxumluq dən nəmlikdən, çox istidən və yaxud hər cür zərərvericilərdən qorunardı. Səpin qabağı toxumluq dəninin keyfiyyəti, onun becərmə münasibliyi bir daha yoxlanılırdı.

Səpin zamanı "toxum döşlüyü"ndən, bəzən də heybədən istifadə edilirdi. Adətən döşlüyün bir ucu əkinçinin belinə bağlanır, digər ucu isə sol əlində olur.

Əkinçi toxumu sağ əli ilə götürərək sahənin aşağı başından yuxarıya doğru qablama ilə (vərlə) səpirdi. Əl ilə aparılan səpin üsulu çox qədimlərdən əkinçiliklə məşğul olan xalqlar üçün eynilik təşkil etmişdir. Toxum elə səpilməli idi ki, dənlər hər yerə eyni sıxlıqda düşsün. Toxumu sıx və ya seyrək səpmək məhsuldarlığa zərər verirdi. Əgər bir qarış yerə 5-7 dənə toxum düşmüşsə, səpin normal hesab edilirdi. Usta səpinçi gündə iki hektardan artıq sahəyə toxum səpə bilirdi.

Azərbaycanda payız əkini əsasən sentyabr - oktyabr aylarında, yaz əkini isə mart - aprel aylarında aparılırdı.

Ayrı-ayrı əkinçilik bölgələrində səpiləcək toxumun qədəri ruba, taqqa, kilə və s. ilə ölçülərdi. Hər hektara təxminən 140-150 *kq* toxum səpilərdi. Sahəyə səpilən toxumun qədəri yerli şəraitdən, toxumun növündən, səpinin vaxtından və bir sıra başqa amillərdən asılı idi. Əkinçilər arasında "Bir buğda səpməsən, min buğda biçməzsən" və ya "nə əkərsən, onu da biçərsən" zərbi-məsəlləri də geniş yayılmışdır.

Əkinçilər toxumu səpən kimi malalayrdılar. Bununla da onlar toxumun normal inkişafı üçün şərait yaratmaqla, həm də onun zərərvericilər tərəfindən tələf olunmasının qarşısını alırdılar.

Şumlanmış torpaqdan və səpiləcək bitkinin növündən asılı olaraq malalama həmin sahədə bir və ya iki dəfə aparılırdı.

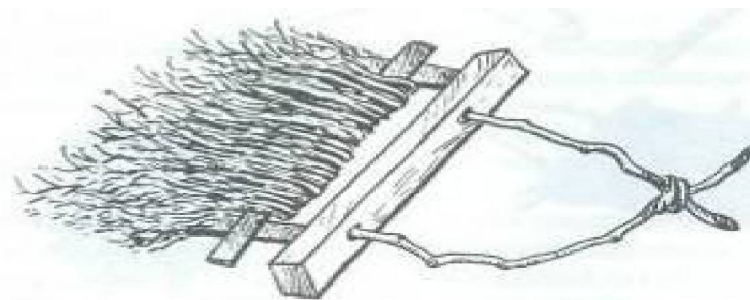
Azərbaycanda şumlanmış torpağın əkinə hazırlanması üçün şumun əzilib hamarlanmasında və səpilmiş toxumun torpağa qarışdırılmasında müxtəlif quruluş və formalı malalardan istifadə edilmişdir. Həmin malalar əkinçilər arasında şax mala, hörmə mala, ağac mala, ağacdişli mala, dırnıq mala, dəmir mala və s. adlarla tanınmışdır. Bəzi yerlərdə malaya "tapan" da deyilirdi. Adətən sahənin quruluşundan, onun xış və ya kotanla şumlanmasından, yaxud becəriləcək bitkinin növündən asılı olaraq, işlədilan malalar da müxtəlif olurdu. Lakin bəzi hallarda xışla şumlanmış dağətəyi və ya qumsal torpaqlardakı əkin sahələrinin səpin işində malalardan istifadə edilməzdi. Belə sahələrdə səpindən sonra aparılan xışlama elə bir növ malalama işini görürdü.

Ağac mala

Şax malalar əkinçilikdə ən qədimlərdən istifadə edilməklə [42] daha geniş yayılmışdır. Onu ağacın qol-budaqlarından düzəldirdilər. Ağacın bir və ya bir neçə qolu (budağı) kəsilib tək və ya birlikdə boyunduruğa ip və ya tənəklə bağlanardı. Şax malanın üstünə torpağı daha yaxşı əzməsi və toxumu lazımı səviyyədə basdırması üçün ağır kütük də qoyulurdu. Şax maladan darı, mərci, və s. yazlıq bitkilərin səpini zamanı daha geniş istifadə olunurdu.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində əkinçilikdə toxuma mala və ya hörmə malalar da geniş yayılmışdı. Bu malanı tənəkdən, vələs və s. ağacların çubuqlarından

Şax mala — tapan

toxumaqla (h r lm kl ) düzəldirdilər. Bunun  c n 3-4 ədəd nisbətən yoęun 1-1,5 m uzunluęunda aęaclar bir-birinə paralel halda qoyularaq  buqla toxunardı. Bu malalar payız v  yaz əkini, həm də  altik əkini  c n torpaęın s pin  hazırlanmasında iřl dilirdi.

Aęac malalar XIX  srd  Azərbaycanın  kin ilik təsərrüfatında  n geniř yayılan mala növlərindən hesab olunur. Aęac malalar  z quruluřlarına v  formalarına görə bir-birinə oxřadıęı kimi, ayrı-ayrı əkinçilik rayonlarında iřl dil n belə malalarda müyyən fərqlər də olmuřdur. Aęac malaların taxtasının uzunluęu 2 m, eni 20-25 sm, qalınlıęı 8-10 sm-dir. Belə malaların taxtasının iřl k hissəsi həm diřsiz (hamar), həm də diřli olur (aęac və ya dəmir diřl r geydirilir). Aęac malaların qolu boyunduruęa keçirilir. Qolda  l tutmaq  c n dəstək olur. Malalama zamanı mala ı bir  li ilə dəstəyi tutaraq taxtanın üstündə dururdu [43].

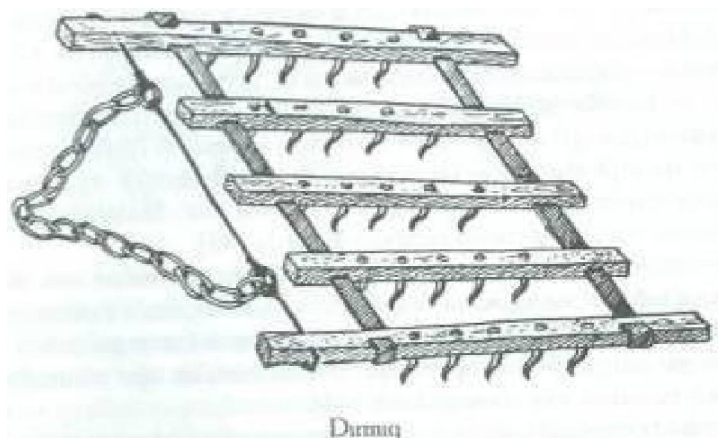
Səpin keçiriləcək řumdan v  becəriləcək bitkinin növündən asılı olaraq, malalama həmin sahədə bir və ya iki dəfə aparılırdı. Adətən, mala řumun uzunluęunu istiqamətində  kildirdi. Əgər ikinci dəfə řuma mala əkmək lazım g ldis  onda malalama řumun eni istiqamətində aparılırdı. Bəzən malalar aęır olsun deyə, onların üstünə dař və ya əlavə yük də qoyulardı [44].

řumun malalanmasında, daha doęrusu, onun s pin  hazırlanmasında yuxarıda təsvir etdiyimiz malalardan bařqa, əkinçilər  r iv li mala, dırmıq və s.  m k alətlərindən də istifadə etmiřl r. Əkin sahələri alaę otlarından alaęcın - ř t  adlanan xüsusi alətlərlə t mizl nirdi.

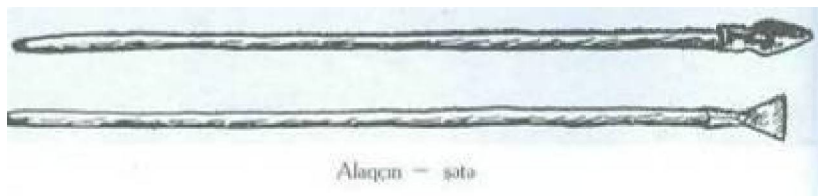
Taxta mala

Taxılçılıqda məhsulun yığılı və döyümü də mühüm əmək prosesidir. Biçin alətlərinin forma və quruluşları, habelə biçin üsulları bir daha təsdiq edir ki, bu sahədəki ənənəvi vərdiş və təcrübə əsrlər boyu o qədər də böyük dəyişikliklərə məruz qalmamışdır. Belə ki, XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda biçində işlədilən çin, orağ kimi əmək alətləri, arxeoloji qazıntılardan tapılmış eyni alətlərlə demək olar ki, oxşarlıq təşkil edirlər.

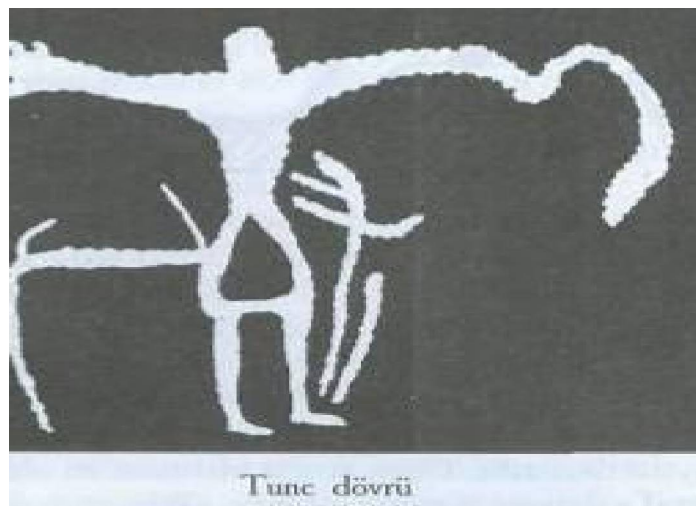

Azərbaycanda ən qədim dövrdən e.ə. I minilliyədək həlledici biçin aləti quraşdırma daş oraqlar olmuşdur. Görünür taxılçılığın ilk mərhələsində yerli tayfalar biçin prosesində nisbətən uzun və bir qədər də enli dəvəgözü və çaxmaq daşından düzəlddikləri lövhəciklərdən (bıçaqlardan) istifadə etmişlər. Yəqin ki, biçinçi heç bir əsasa bərkidilməyən lövhəciyi sağ əlinə götürər, sol əlində çəngələdiyi taxıla sürərək özünə tərəf çəkməklə biçərmiş.

Şübhəsiz, dövrünə görə ən mükəmməl biçin aləti quraşdırma dişli daş oraqlar olmuşdur. Böyük əksəriyyəti dəvəgözü daşından olan quraşdırma oraqlar ağac, sümük, xüsusilə çənə sümüyünə keçirilərmiş. Ən qədim daş orağın quruluşunu bərpa etmək baxımından Qazax rayonu ərazisində Şomutəpə qədim yaşayış yerindən tapılan bütöv quraşdırma orağ daha çox marağa səbəb olur. Uzunluğu 17 sm-ə qədər olan orağın əsası içəriyə tərəf bir qədər əyilmiş və ona dörd ədəd daş parçası keçirilmişdir [45].

Azərbaycanda quraşdırma oraqlar Neolit, Eneolit və Tunc dövrünə aid yaşayış yerlərinin çoxundan aşkar edilmişdir. Quraşdırma oraqlar həmin dövrlərdə biçində işlədilən daha xarakterik, həm də universal alət olmasını söyləməyə imkan verir.

Azərbaycan ərazisində Tunc dövründən, xüsusilə bu dövrün inkişaf mərhələsindən tədricən metal oraqlar yayılmağa başlayır. Lakin daha əlverişli biçin alətləri olan metal oraqlara hələlik çox nadir hallarda təsadüf edilmişdir. Görünür bu, hər şeydən əvvəl, daş alətlərə hələ öz güclü təsirini göstərə bilməməsindən irəli gəlmişdir. Hələlik ən qədim və yeganə mis orağ Naxçıvan ərazisindəki Kultəpə qədim yaşayış yerindən aşkar edilmişdir [46]. Metaldan hazırlanan bu biçin aləti quruluşunun sadəliyi etibarilə daş oraqlardan o qədər də seçilmir. Tunc dövrünə aid metal orağ hələ XIX əsrdə Gədəbəy ərazisindən əldə edilmişdir.

Aydın məsələdir ki, metal oraqların biçində tətbiqi taxılçılığın intensiv inkişafı ilə sıx bağlıdır. Qobustan qayalarının birində e.ə. II minilliyin ortalarına aid edilən biçinçi surəti və onun əlindəki alətin təsviri öz görkəmi etibarilə son zamanlara qədər işlədilən çinlərə çox oxşayır [47]. Deməli, tarixən metal biçin alətləri öz fonlarına görə bir qədər təkmilləşsələr də quruluşlarını əsasən saxlamışlar.

Azərbaycanda Dəmir dövrü abidələrindən aşkar edilən və çoxluq təşkil edən metal oraqlar son zamanlara qədər işlədilən dəmir oraqlarla demək olar ki, eynilik təşkil edir. Dəmirin geniş yayılması ilə taxılçılıq daha intensiv inkişaf edir. Bu inkişafın özü də daha kamil biçin aləti olan çin və oraqları birinci yerə çıxarır. Əslində isə Dəmir dövründə biçində daş oraqlar tamamilə aradan çıxır.

Bütün orta əsrlər boyu Azərbaycanda biçin alətləri dəmirdən hazırlanaraq taxılçılıqda geniş istifadə edilmişdir.

XX əsrin əvvəllərinə qədər də əkinçilikdə əsas biçin aləti çin və oraq olmuşdur. Çin və oraq dəmir (metal) tiyədən və ağac sapdan ibarətdir. Həmin alətlər ayrı-ayrı kəndlərdə dəmirçi ustalar tərəfindən hazırlanırdı. Onlar öz forma və quruluşlarına görə bir-birinə çox oxşayırlarsa, çin dişli, oraq isə dişsizdir. Çinin tiyəsi dəmirçi ustalar tərəfindən dişənir, oraq isə daş bülövlə itilənirdi. Çin biçin üçün ən münasib alətdir. İndi də dünyanın əkinçiliklə məşğul olan ən qədim ölkələrində biçində ondan istifadə edilir. Naxçıvan ərazisində taxıl biçinində "mərandi" adlı alətdən də istifadə edilmişdir. Mərəndinin tiyəsi dişsizdir. Onun tiyəsi nisbətən iri olduğu üçün (1 m-ə qədər) onunla daha çox taxıl sahəsini biçmək olurdu. Əkin seyrək, alçaq və ya alaqlı olanda biçin zamanı dəryazdan da istifadə edilirdi.

Biçinçi səhər tezdən taxıl zəmisinə girərək biçinə başlardı. Biçinçi biçin zamanı sol əlinə sümükdən, ağacdən və ya göndən hazırlanmış barmaqıq geyər, qoluna dolaq - qolçaq taxar, belinə isə döşlük bağlardı. O, əvvəlcə dərz bağlamaq üçün bəndəm hazırlardı. Bəndəm dərz bağlamaq üçün qurşaq rolunu oynayır. Bəndəm arpa və ya buğdanın kökdən çıxarılmış gövdəsindən eşilib düzəldilirdi. Bəzi hallarda bəndəmdə elastiklik yaratmaq üçün üstünə su səpilirdi. Biçinçinin biçdiyi bir əl tutumu sünbül gövdəsi bir bafa adlanırdı. On bafadan bir dərz bağlanardı. Hər on dərz isə bir xara hesab olunardı [48]. Usta biçinçi gün ərzində 80-100 və bəzən də 120-yə qədər dərz biçə bilirdi. Bağlanmış dərzlər həmin gün axşam üstü xaraya yığılırdı.

Beləliklə də əkin sahəsində biçilmiş dərzlər xara ilə hesablanırdı. Biçinçi ilə haqq-hesab da çox zaman xaranın sayına görə aparılırdı.

Azərbaycanda taxıl biçini əsasən iyun ayının ortalarından başlayaraq avqust ayının sonuna qədər davam edirdi. Adətən hər bir təsərrüfat öz əkin sahəsini öz qüvvəsilə biçirdi. Lakin biçin zamanı iri təsərrüfatlar mızdlu fəhlə - biçinçi də tuturdular. Zəmilərdəki bol taxılı biçmək üçün Cənubi Azərbaycandan biçinçilər gəlirdi.

Biçinçilər 4-6-7-10 nəfərlik dəstələrdə birləşirdilər. Bu dəstələr yaxınlıq, yerlilik, qohumluq münasibətləri əsasında təşkil olunurdular. Biçinçi dəstələrində qazanılan məhsulun bölgüsü onların öz aralarındakı razılışmaya əsaslanırdı. Adətən, iş qabiliyyəti eyni olan biçinçilər qazandığı məhsulu bərabər bölərdilər. Biçində o qədər də səriştəsi olmayan biçinçilərə isə zəhmət haqqı nisbətən az verilirdi. Yəni əmək haqqı "zəhmətə görə" bölünərdi. Belə bir bölgü "əslican" adlanırdı. Biçinçinin zəhmət haqqı əkin sahiblə biçinçinin danışığından asılı olardı. Bəzən əkin sahibi biçinçiyə zəhmət haqqından əlavə gündə 3 dəfə yemək verməli və həmçinin onu yatacaqla təmin etməli idi, yaxud da biçinçiyə ancaq yatacaq verirdi. Bəzən biçinçiyə yemək əvəzinə un, buğda və ya arpa verilərdi ki, bu da "cirə" adlanırdı.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindəki məzənnəyə görə hər iyirmi dərzdən ikisi, məhsul bol olduqda isə hətta iyirmidən üçü biçinçiyə çatırdı. Əgər əkin seyrək və ya alaqılı olardısa, belə halda biçinçiyə əmək haqqı günəməzd verilərdi. Bəzən də biçinçinin haqqı biçilmiş əkin sahəsinə görə hesablanırdı. Belə bir şərt "quruya biçin" adlanırdı. "Quruya biçin" zamanı biçinçiyə zəhmət haqqı kimi biçilmiş sahəyə səpələn toxumun miqdarı qədər taxıl verilərdi. Bəzən də biçinçiyə döyülmüş hazır məhsulun ondan biri verilərdi ki, buna da "durudan haqq" deyilərdi. Biçinçinin haqqı pul ilə də ödənilərdi. Pul ilə haqq-hesab çox halda Cənubi Azərbaycandan gələn biçinçilərlə

çəkilərdi. Biçinçi haqqının pul ilə ödənilməsi ancaq iri təsərrüfatlarda aparılırdı.

Biçinçi bir mövsümdə 70-80, 100-150, bəzən də daha çox dərz qazana bilərdi. Əgər hər bir dərz 4-5 *kq* dən verərdisə, biçinçiyə 300-400 *kq*, bəzən də daha artıq buğda və ya arpa çatırdı. Biçin əkinçilikdə ən ağır iş prosesi hesab olunurdu. Biçinçinin, xüsusilə muzdla işləyən biçinçinin işinin ağır və zəhmətli olması atalar məsəllərində də öz əksini tapmışdır. "Kotanın dəstəsi ilan olsa əlindən qoyma, çinin dəstəsi qızıl olsa əlinə alma" və yaxud "Əkinçi ol biçinçi olma", "Dostun əksin, düşmənin biçsin" [49].

Biçin işi tez və təxirəsalınmaz əmək prosesidir. Çünki biçində gecikmək - uduzmaqdır, daha doğrusu, məhsul itkisidir. Ona görə də hər bir ailə çalışırdı ki, biçini tez və vaxtında başa çatdırsın. Bu işdə işçi qüvvəsi çatışmadıqda və yaxud tavanasız ailələrə kömək lazım olduqda qonum-qonşu, həmkəndlilər bir-birlərinə yardım da edirdilər. Adətən belə hallarda iməciliklər də təşkil edilirdi.

Dərzlər döyüm üçün əkin sahəsindən xırmana daşınardı. Bunun üçün müxtəlif üsul, qayda və vəsaitlər mövcud olmuşdur. Belə ki, dərzin daşınmasından ötrü araba, fırqon, kirşə və s. nəqliyyat vasitələrindən istifadə olunmuşdur. Dərzlər xırmana at, dəvə, öküz və ulaqlarla da daşınardı. Arabalarla dərz daşınarkən daha çox dərz yükləməkdən ötrü ona dərzağacı qoyulardı. Dərzağacı arabanın dal və qabaq laşarlarına keçirilərək bərkidilirdi. Dərzağaclı arabaya yüzdən çox dərz yükləmək olurdu. Dərzlərin tökülməməsi üçün onu sicimlə də bağlayırdılar.

Dağ və dağətəyi ərazidə kirşə, at, öküz və ulaqla dərz daşınardı. Kirşəyə əllyə qədər dərz yükləmək olurdu. Düzən rayonlarda isə dərzdəşimada araba və fırqonlardan istifadə edilərdi. Dərzdəşimə zamanı bəzən ayrı-ayrı təsərrüfatlar bir-birlərinə köməklik də edirdilər.

Qədim tarixə malik döyüm taxılçılıqda mürəkkəb əmək prosesi olub, bir sıra mərhələlərdən keçir.

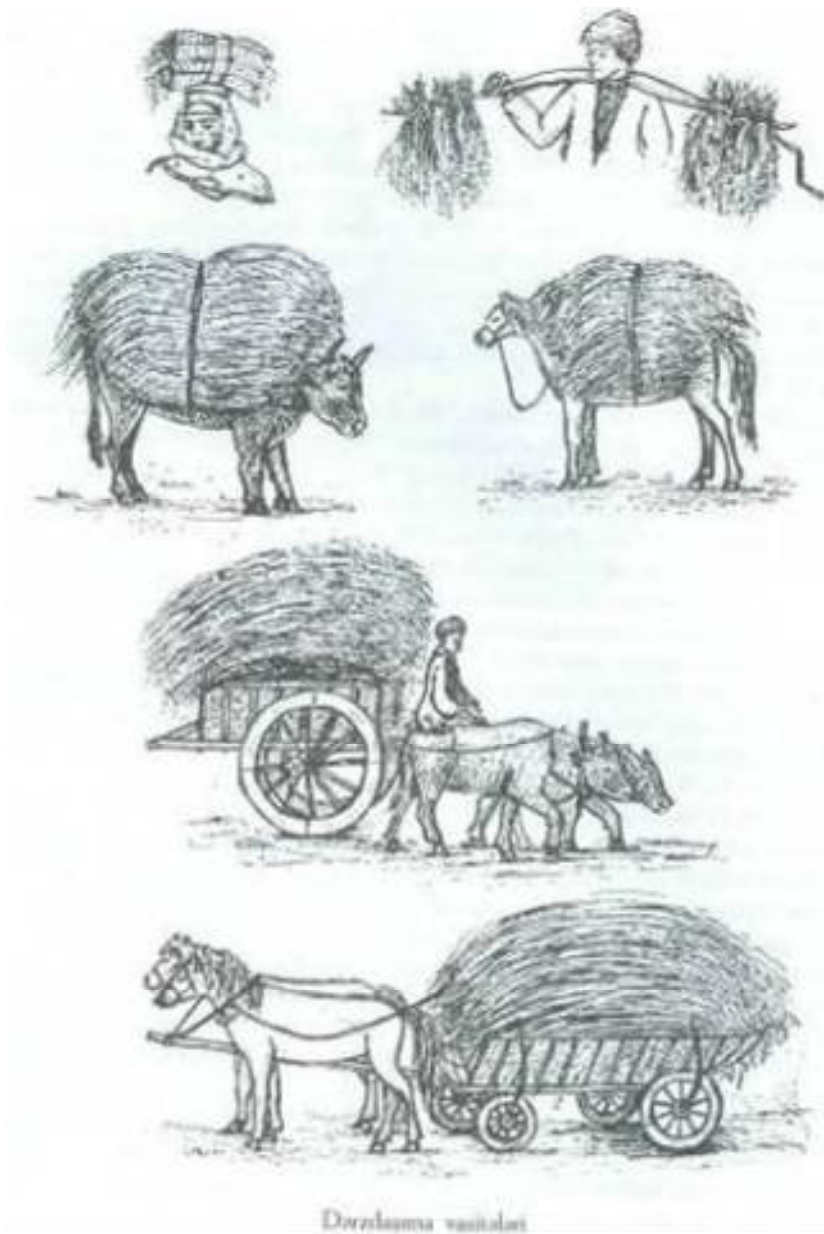
Dənin alınmasında ən qədim üsullardan biri sünbülün əl ilə ovuşdurulmasıdır. Qırılmış sünbülün qılçığı qırılıb atıldıqdan sonra ovucun içində sürtülərək ovxalanır. Nəticədə dən qılçıqdan çıxaraq yerə tökülür. Bu qayda çox ibtidai olmaqla bərabər, çətin və əziyyətlidir. Bu sadə üsulla dən əldə etmək çox vaxt tələb edir və az məhsuldardır.

Əlbəttə, bu üsul döyüm prosesinin ilkin mərhələsini təşkil edir. Güman ki, bu qayda əkinçiliyin yığım işindən ayrıldığı bir dövrdə daha çox tətbiq edilmişdir.

Taxılçılığın əsas təsərrüfat sahəsinə çevrildiyi bir dövrdə - Neolit dövründə döyümdə alət kimi ağac dəyənəklərdən daha çox istifadə edilmişdir. Adətən bunun üçün kiçik torpaq sahəsi təmizlənir və döyülüb bərkidilir. Zəmilərdən gətirilmiş taxılın başı - sünbülü həmin sahəyə tökülür və burada dəyənəklə döyülür. Dəyənək ağır və davamlı ağac növündən düzəldilir. Onun uzunluğu təxminən 90-120 *sm*-ə qədər olur. Dəyənəklə nisbətən daha çox dən döymək mümkün olurdu. Lakin bu üsulla döyüm çox vaxt aparmaqla böyük zəhmət tələb edirdi.

Bu qədim və bəsit döyüm qaydalarından son dövrlərə qədər, az da olsa, taxılçılıqda istifadə edildiyini etnoqrafik müşahidələr təsdiq edir. Bunun da əsas səbəblərindən biri toxumluq dənin əldə edilməsi olmuşdur. Toxumluq üçün seçilən sünbül bəzən göstərilən qayda üzrə döyülür və dən alınır. Bununla da dən zədəsiz və təmiz qalırdı. Bundan başqa, kəndli ailələri dərzləri öz həyatı sahəsində, ya da əkin sahələrinə yaxın olan yerdə toqqacla döyərdilər.

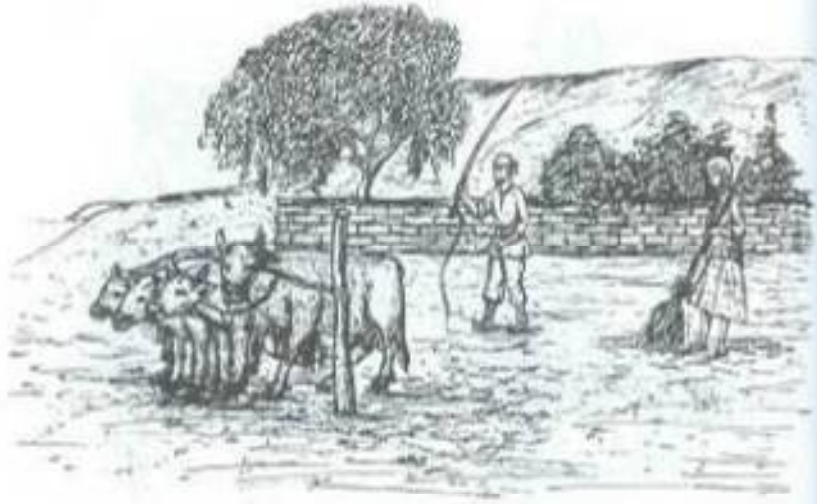
Azərbaycanda ən geniş yayılmış döyüm üsulu dərslərin xırmanda döyülməsidir.

Bunun üçün dərzlər sahədən daşınaraq xırmana yığılardı. Xırman külək tutan və hündür yerlərdə düzəldilirdi, diametri 50-70 m və bəzən daha böyük olan xırman sahəsi əvvəlcə sulanır, bir-iki gündən sonra tapdanır, sonra buranın torpağı ağac və ya daşdan düzəldilən kirkirə - vərdənə (xırman kötüyü - xırman daşı) adlanan alətlə bərkidilir, daha sonra isə şaxdan, yaxud gəndalaşdan düzəldilən süpürgə ilə hamarlanırdı - şirələnirdi. Köhnə xırman yeri isə sulanır və ot-avardan təmizlənərək bərkidilirdi. Beləliklə də taxıl döyümü üçün xırman hazır olurdu.

Adətən, xırman bir neçə təsərrüfatın, yaxın qohum ailələrin şərikliyi ilə düzəldilirdi. Şəriklər öz dərzlərini xırmanda növbə ilə döyərdilər. Lakin daha varlı kəndlilərin ayrıca xırmanları da olardı. Xüsusi xırmanlar onun sahibinin adı ilə də tanınardı.

Taxl dilyim

Atla dörüm

Xırmanda hər bir təsərrüfatın dərzi ayrıca 100-200, 300-500 və daha çox dərqlik taylara - xaralara yığılardı. Dərzin xırmanda döyülməsi üçün müxtəlif üsul və qaydalardan istifadə edilmişdir.

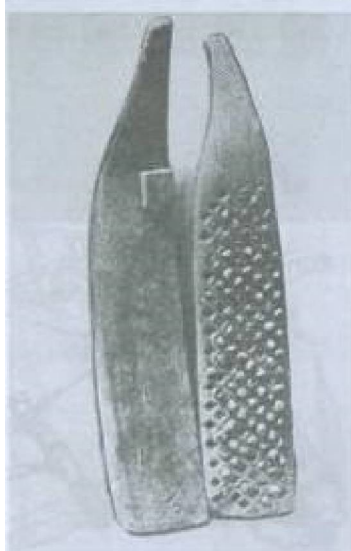
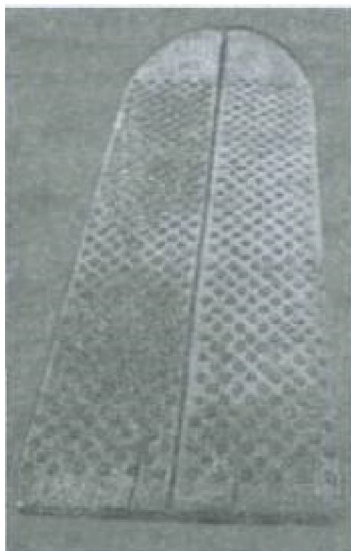
Dənin xırmanda heyvanlar vasitəsilə döyülməsində ən sadə və qədim üsul xırmana tökülən - sərilən dərzin - taxılın üstündə qaramalın bir-birinə çatılaraq sürülməsidir. Digər bir qayda isə heyvanları xırmanın ortasında basdırılmış ağac dirəyə bağlayıb onun ətrafında hərləməkdən ibarətdir. Atla döyüm prosesində isə bir nəfər xırmanın ortasında duraraq atların boğazına ipi salıb xırman boyu dolandırır. Heyvanların hərəkəti taxılın dırnaqla döyülməsinə səbəb olur. Qədim zamanda bu qaydalardan bütün taxıl növlərinin döyülməsində istifadə edilmişdir. Lakin sonralar belə bir qayda ilə əsasən arpa, darı və çəltik döyülərdi. Döyüm prosesində taxılın yeyilməsi və korlanmaması üçün bəzən heyvanın başına "ağızlıq" keçirilərdi.

Heyvanlarla döyüm bəsit qaydalarla əsas döyüm alətləri vasitəsilə döyülən arasında keçid mərhələsini təşkil etmişdir.

Azərbaycanda e.ə. III minillikdən etibarən cüt əkinçiliyinin inkişafı daha təkmil döyüm qaydalarının tətbiqini tələb edirdi. Ona görə də döyüm qaydaları dövrünə görə daha əlverişli və münasib olmalı idi. Ehtimal ki, bu dövrdən, bəlkə bir qədər də qədimdən döyümdə sadə vəl və onun işlədilməsində iribuynuzlu heyvanlardan istifadə edilmişdir.

Taxılın döyülməsində geniş işlədilən və ən mühüm alət ağac vəllərdir. Azərbaycanda hələ e.ə. II minilliyin sonlarına aid ağac vəl Xanlar rayonu ərazisində aşkar edilmişdir [50]. Bu döyüm aləti əsrlər boyu öz quruluş və funksiyasını olduğu kimi saxlamışdır. O, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində də demək olar ki, əsas döyüm aləti olaraq qalırdı.

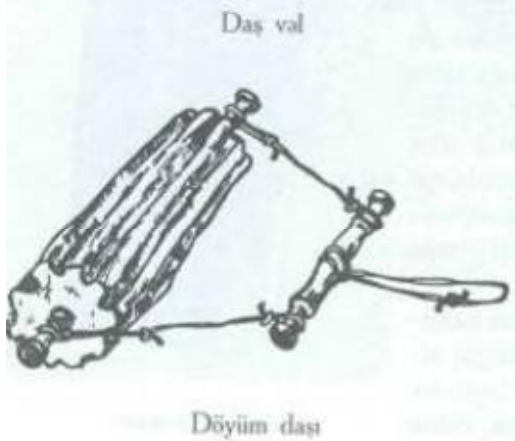
Vəl daha davamlı olan ağac növündən hazırlanırdı. Vəlin böyük və kiçik, ağır və yüngül olması taxılın növü və iqlim şəraiti ilə də bağlıdır.

Vəl nümunələri

Daş vəl

Döyüm daşı

Dağ və dağətəyi bölgələrdə bir qayda olaraq vəllər iri və qalın olur ki, bu da döyüm prosesini nisbətən asanlaşdırır. Düzənlik ərazidə isə əksinə, taxılın daha quru olması ilə əlaqədar, vəllər yüngül və kiçik həcmli olurdu. Yerli şərait, taxılın növü və qoşqu qüvvəsindən asılı olaraq, ağac vəllər iki növ - tay və qoşa olurdu. Tay vəl qoşa vələ nisbətən sadə, ağır və nisbətən iri idi. Vəlin uzunluğu təxminən 1,5-1,7 m-ə qədər, eni 60-70 sm, qalınlığı isə 4-6 sm olurdu. Ağac vəlin döyüm prosesini sürətləndirmək üçün onun alt - işlək hissəsindəki gözlərə xırda daş və daş parçaları pərçimlənir. Bəzən bu daşları xırda metal parçaları da əvəz edir ki, bu da prosesi xeyli tezləşdirir. Vəlin qabaq hissəsi bir qədər yuxarıya doğru qaldırılmış vəziyyətdə düzəldilir. Bu, hər şeydən əvvəl, vəlin xırmanda hərəkətini nizama salır və küləşin bir yerə yığılmasının qarşısını alır. Vəllərin qabaq hissəsində xüsusi göz və kərt açılırdı. Həmin hissəyə -vəlbəndə keçirilən ip vəli boyunduruğa birləşdirirdi. Vələ bir at və ya bir boyun öküz qoşulardı.

Döyümü tezləşdirmək məqsədilə xırmanda bir neçə at

və ya öküz qoşulmuş vəllər sürülürdü. Bəzən döyüm prosesində vəlin üstünə kiçikyaşlı uşaq mindirilər və ya daş parçası qoyulardı. Qoşa vəllər döyümdə daha çox istifadə edilərdi.

Taxıl döyümündə istifadə edilən əmək alətlərindən biri də daş vəllər olmuşdur. Daş vəllər nəinki Azərbaycanda, hətta bütün Cənubi Qafqazda geniş

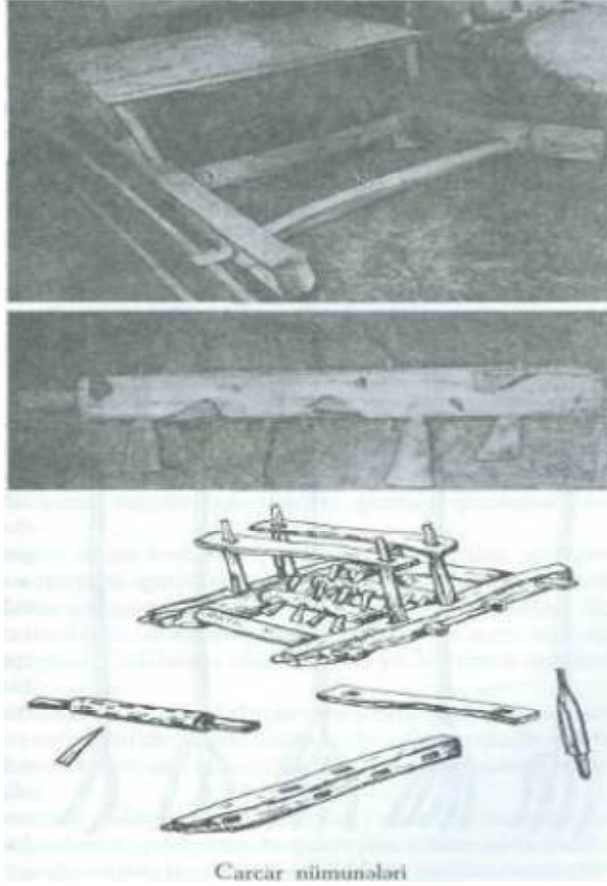
yayılmışdı.

Daş vəl əsasən andezit-bazalt daşından hazırlanırdı. Onun uzunluğu təxminən 70-80 sm, eni 50-60 sm, qalınlığı 18-20sm, ağırlığı isə 70-80 kq-a qədər olurdu. Daş vəlin alt işlək hissəsi çopur-çopur, nisbətən düz, üst hissəsi isə mərkəzə doğru balıq beli formasındadır. Öz ağırlığına görə ancaq heyvan qüvvəsi ilə işlədilməsi mümkün olan daş vəllərin baş hissəsində qayış, ağac və ya ip keçirmək üçün xüsusi göz olur ki, bu da həmin alətlə taxıl döyərək öküz və kəldən istifadə edildiyinə dəlalat edir [51].

Daş vəllərdən Azərbaycanın əsasən dağ və dağətəyi ərazisində daha geniş istifadə edilmişdir. Belə ki, təbii-iqlim şəraitindən asılı olaraq, bu rayonlarda yetişən taxıl növlərinin gövdəsi möhkəm və bərk olmaqla bərabər, dəni də qılçıqdan çətin ayrılır. Bunun üçün məhz ağır vəllər daha sərfəli və münasibdir. Ona görə bu ərazidə taxıl döyümündə əkinçilərin daş vəllərindən istifadə etməsinə onların çoxəsrlik təsərrüfat təcrübəsinin nəticəsi kimi baxmaq lazımdır.

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, daş vəllər döyümdə təxminən e.ə. II minilliyin ikinci yarısından istifadə edilməyə başlamışdır [52].

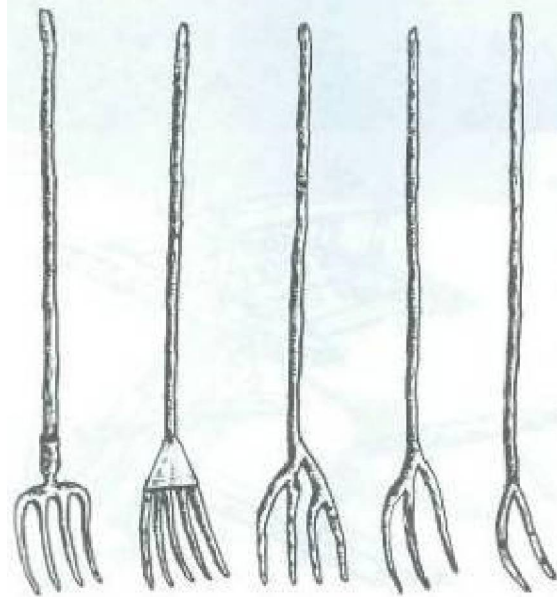
Hazırlanması nisbətən asan və sadə quruluşa malik olan döyümdaşı dövr etibarilə daha qədimdir. Döyümdaşının uzunluğu 1-1,25 m-ə qədər olub, müxtəlif

diametrlidir. Daşın üzəri ya kələ-kötür, ya da müxtəlif istiqamətdə oyulmuş cızıqlardan ibarətdir ki, bu da taxılın döyülməsini asanlaşdırır və tezləşdirir. Döyümdaşının hər iki ucu oyularaq ox keçirilir. Oxun ucları ağac qol vasitəsilə boyunduruğa bərkidilir. Qoşqu heyvanı xırmanda küləşin üsrü ilə gəzən zaman bu alət öz oxu boyunca fırlanır və taxılı döyür.

Taxılın döyülməsində əsrlər boyu istifadə edilən alətlərdən biri də carcardır. Şərqi ölkələrində imtişar tapan carcarın Azərbaycanda ilk dəfə nə vaxtdan istifadə edildiyi hələlik dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Lakin bu qurğunun ilk sinifli cəmiyyət dövründə döyüm prosesində işlədildiyini ehtimal etmək olar.

Ağac carcar daha mürəkkəb quruluşa malikdir. Carcar davamlı ağacdan hazır-lanaraq üç əsas hissədən - çərçivə, ox və oturacaqdan ibarətdir. Qolların qalınlığı 10-12 sm, uzunluğu 2-2,5 m-ə qədər olur. Möhkəm pərçimlənmiş çərçivəyə araba oxuna bənzər iki ox keçirilir. Onların gövdəsinə təxminən 15-25 ədəd kərkiyə oxşar dəmir sancılır. Bu metal hissələrin bəzən daş və ağacdan düzəldilməsi də məlumdur. Çərçivənin ortasına taxtadan düzəldilən oturacaq bərkidilir. Carcar xırmanda bir və ya bir boyun qoşqu qüvvəsi vasitəsilə hərəkət etdikcə oxlar fırlanır

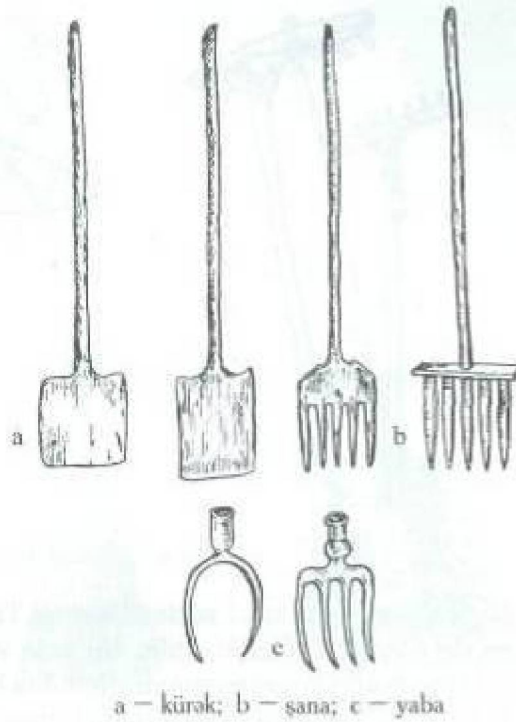

Yabalar

və dəmir dişlər küləşi doğrayıb əzir, lakin sünbülün əzilməsini lazımi dərəcədə təmin edə bilmir və sünbül nisbətən diri qalır. Ona görə də bəzən taxıl dənə düşərkən carcardan sonra xırmanda vəl sürülür. Çox vaxt isə qalın küləşli xırmanda əvvəlcə carcar, sonra vəl sürülür. Buna görə carcarla vəl döyüm prosesində bir-birini tamamlayır. Onu da xatırladaq ki, Cənubi Qafqazda ağac carcar o qədər imtişar tapmamış və əsasən Naxçıvan ərazisində yayılmışdır.

XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı J.Şarden Naxçıvan, Culfa, Mərənd, Təbriz, Ərdəbil və Azərbaycanın başqa vilayətlərində carcardan geniş istifadə edildiyini xəbər verir. Ehtimal ki, carcar Cənubi Qafqaza Cənubi Azərbaycan, İran və Türkiyə vasitəsilə keçmişdir.

Taxıl döyümü zamanı ağac yaba, şana, kürək, süpürgə, xəlbir, şadara, hövsər, şaxsüpürgə və başqa əmək alətləri və əşyalardan istifadə edilirdi. Belə ki, döyülməkdə olan dərzlərin (küləşin) çevrilməsində yabadan, ilkin sovrucda şanadan, son sovrucda isə kürəkdən istifadə edilirdi. Xəlbir, hövsər və tabaq isə taxılın təmizlənməsində lazım olurdu. Adətən xırmana döyüm üçün bir dəfəyə yüzə qədər dərz salmırdı (dərzlər bəndəmdən açılaraq sərilirdi). Döyüm işində bilavasitə iştirak edən xırmançılardan biri heyvanlan sürür, digəri küləşi yabalayaraq çevirir, üçüncü isə sovruc aparırdı, Döyüm prosesində küləş iki-üç dəfə çevrilir, sonra isə küləşqarışıq dən əvvəlcə şana, daha sonra kürəklə sovrulurdu.

Sovruq çətin və xüsusi ustalıq tələb etdiyi üçün bu iş daha bacarıqlı xırmançı tərəfindən görülürdü. Sovruq zamanı küləyin olmaması döyümü ləngidirdi. Xırmançıların bacarığından və qoşqu qüvvəsinin sayından asılı olaraq, hər gün xırmana bir-iki dəfə dərz sərməklə döymə aparılırdı.

Döyüm zamanı qadınlar və yeniyetmələr xırmanın qırağını süpürüb, at və ya öküz sürür, su gətirir, taxıl təmizləyir və s. yardımçı işlər görürdülər.

Taxıl döyülüb əmbizləndikdən sonra onun qədərini bilmək üçün müxtəlif ölçü vahidlərindən istifadə edilirdi. Onlardan çanaq, gilə, taqqa, urba, tağar, xalvar və başqalarını göstərmək olar. Bu ölçü vahidləri ilə alınan məhsulun qədəri müəyyənləşdirilirdi.

Döyülən dərz şərikli olduqda məhsul xırmanda bölünərdi. Kəndli öz borclarını da elə xırmanda verərdi.

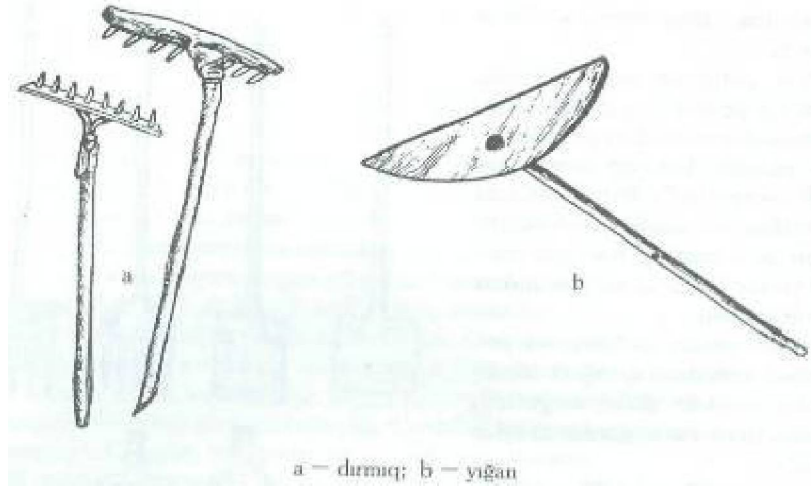
Biçin və dərzdaşımada olduğu kimi, döyüm zamanı da qonum-qonşular bir-birlərinə köməklik edərdilər.

Heç şübhəsiz, taxılın saxlanması onun becərilməsi qədər vacib olan şərtlərdəndir. Bu mühüm məsələ bütün ictimai quruluşlarda daim diqqət

mərkəzində olmuşdur. K.Marks yazır: "Məhsullar ehtiyatının ictimai forması hər necə olsa da, onun saxlanması xərc tələb edir: məhsulu saxlamaq üçün təbiətdən asılı olaraq, zərərli təsirlərin qarşısını almaq üçün sərf edilməli olan çox və ya az əmək istehsal vasitələri tələb edir" [53].

Əkinçi xalqımız taxılın saxlanması üsul və qaydalarında geniş təcrübə və vərdişə malik olduğundan, bu sahədəki müxtəliflik özünü daha aydın göstərmişdir. Hələ çox qədimlərdə Azərbaycanda yaşayan insanlar əkinçilikdən çox-çox qabaq ərzağın saxlanması qayğısına qalmışlar.

Neolit dövründə taxılçılığın meydana gəldiyi və inkişaf etdiyi şəraitdə insanlar taxılın becərilməsilə yanaşı, onun saxlanması qayğısına qalmışlar. Onlar əldə etdikləri məhsulu il boyu saxlamaq üçün sadə torpaq quyulardan daha çox istifadə etmişlər.

Torpaq quyularda taxıl saxlanılmasına Tunc və Dəmir dövrlərinə aid yaşayış yerlərində daha çox təsadüf edilir. Bu sadə və əlverişli taxıl saxlama qaydası orta əsrlərdə öz əhəmiyyətini itirməmişdir, hətta bəzi zonalarda geniş intişar tapmışdır.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində torpaq quyularda taxıl saxlanması mövcud olmuş və bunu etnoqrafik materiallar da təsdiq edir. Taxıl quyuları bir qayda olaraq yaşayış binasının daxilində və yaxud da həyətinə müvafiq yerdə qazılıb düzəldilirdi.

Torpaq quyular öz tutumlarına görə müxtəlif ölçülərdə olurdu. Quyular dərinliyi və diametrlərindən asılı olmayaraq, silindrik və kəsik konusvari olur. Torpaq quyular əsasən taxıl, qismən də un saxlamaq üçün nəzərdə tutulur. Antik müəlliflərin əsərlərində taxılın quyularda saxlanması məsləhət görülür və ona üstünlük verilirdi. Varron yazırdı ki, torpaq quyularda buğda əlli il, darı yüz ilə qədər qalır və öz keyfiyyətini saxlayır [54]. Ona görə də quyularda taxılın saxlanması daha münasib

bilinirdi.

Müxtəlif ölçülü quyular qazıldıqdan sonra onun dibi və divarları döyülərək möhkəmləndirilir. Lakin torpağın tərkibinin çox və ya az nəmli olub-olmaması əvvəlcədən yoxlanılır. Ona görə də çox vaxt quyuların divarlarına suvaq çəkilib, qurudulur. Hətta onun içində od qalayırlar ki, torpaq qurusun. Əksər halda isə taxılın nəm çəkib çürüməməsi üçün quyunun yerini və divarlarını qalın küləş, qıjı, qamış, biyan və s.-lə örtürlər. Küləşin divarda qalmasını təmin etmək məqsədilə onun üstündən nazik çubuqları bir neçə yerdən əyib quyunun divarına ilişdirirlər. Quyunun bu üsulla hazırlanmasına "pərisəkləmə" deyilir.

Quyuya taxıl doldurulduqdan sonra ağzı küləşlə örtülür. Küləşin üstünə isə sal daş və ya qalın taxta qoyulub möhkəm qapanır. Sonra torpaqlanır və şirələnirdi. Adətən pərisəklər hər il təzələnir və quyuyu boşaldandan sonra ağzı açıq saxlanılırdı.

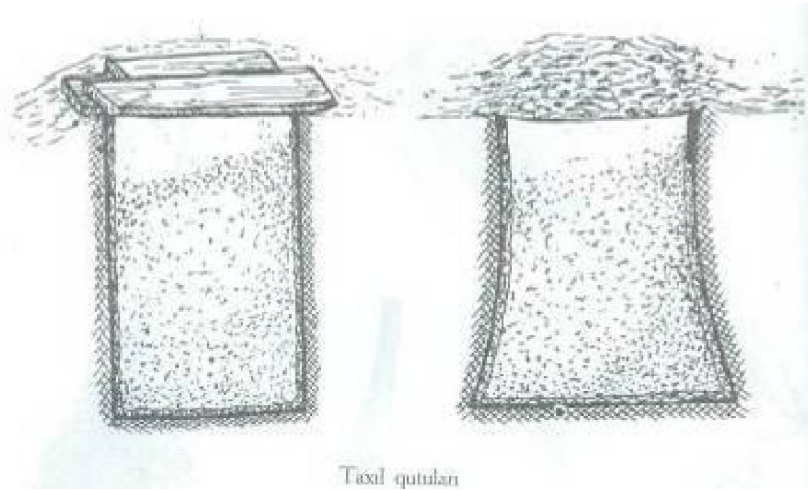
Şübhəsiz, ən qədim və münasib taxılsaxlama qablarından biri irihəcmli təsərrüfat küpləridir. Dulusçuluğun Neolit dövründə inkişafının bir səbəbi də küplərdə ərzağın saxlanması olmuşdur.

Lakin bu dövrdə dulus məmulatı müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Tunc dövründə iri təsərrüfat küpləri ərzaq saxlamaq məqsədilə daha çox işlədilmiş və kütləvi xarakter almışdır. Bu məqsədlə istifadə edilən küplər ilk sinifli cəmiyyət və feodalizm dövründə daha geniş intişar tapmışdır. Görünür bu inkişaf əkinçiliyin əsas təsərrüfat sahəsi olması və məişətlə əlaqədar dulusçuluğun

geniş meydan alması ilə əlaqədar olmuşdur.

İri təsərrüfat küplərində taxıl və unun saxlanılmasını arxeoloji və etnoqrafik materiallar təsdiq edir. İrihəcmli küplər oturaq həyat tərzini keçirən və taxılçılıqla məşğul olan yerli əhali arasında daha çox işlədilmişdir. Oturacağı yastı və gövdəsi qabarıq olan küplərin taxıl doldurulduqdan sonra ağzına küləş və ya palaz parçası qoyulur. Yaxud da münasib gil ağzılıq, sal daş və taxta qapaqla örtülür. Qırmızı və boz rəngli təsərrüfat küpləri müxtəlif həcmdə olur. Küplərin hündürlüyü təxminən 1,5 m-dən 2 m-ə qədər çatır. Küp çox zaman yerə basdırılır. Bəzən basdırılmayan və taxıl saxlanılan küplərə də rast gəlmək mümkündür.

Taxılın saxlanılmasında boylu və irigövdəli ağacdan hazırlanan godlardan və taqqalardan da istifadə edilmişdir. God içərisi ovulmuş və ya yonulmuş quru ağacdan düzəldilir. Quru qovaq və qarağacın içərisi daha tez çürüyüb tökülür və ya içərisinin yonulması daha asan olur. Ona görə də god ən çox həmin ağac növlərindən hazırlanır. Godlar müxtəlif ölçüdə: hündürlüyü təxminən 2-3 m, diametri 80-90 sm olurdu. Ən iri godlarda tağarlarla taxıl saxlanılırdı. Bir qayda olaraq godun nəm çəkməməsi üçün onun altına 60-70 sm hündürlüyündə ayaqcıqlar düzəldilir. Godun oturacağı taxta ilə örtülür. İçinə taxıl tökülərək ağzı qapanır. God yağış dəyməyən, nəm çəkməyən yerdə qoyulur. Taxıl götürmək lazım gəldikdə godun aşağı hissəsindən açılmış deşiyə tıxanmış əski parçası çıxarılır və ya düzəldilmiş taxta "ağzılıq" yuxarı qaldırılırdı. Lazım olan qədər taxıl götürüldükdən sonra yenə deşik qapanırdı. Görünür bu tip taxıl saxlayan qurğu Tunc və Dəmir dövrlərindən işlənmiş və sonrakı əsrlərdə isə daha geniş şəkildə alınırdı.

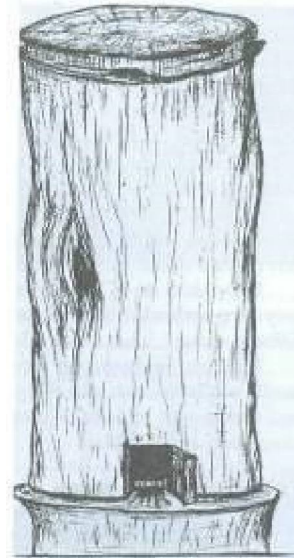

Taxıl saxlanılan kəndilər peyin qarışdırılmış palçıqdan silindrik, habelə dairəvi formalarda hazırlanırdı. Kəndilər müxtəlif böyüklükdə olub, təxminən 100-150, 200-300 *kq-a* qədər taxıl tuturdu. Kəndinin aşağı hissəsində taxıl götürməkdən ötrü "külbə" adlanan göz qoyulur və taxıl töküldükdən sonra onun ağzı suvanırdı. İri tutumlu kəndilərin sınınmaması üçün o, bir neçə yerdən iplə sarınırdı ki, buna da "qurşaq" deyilirdi. Kəndi evdə, eyvanda və həyətdə üstüörtülü yerdə qoyulurdu. Onlardan həm qə unu saxlamaq üçün istifadə edilmişdir. Taxıl və un saxlanılan belə kəndilər təkcə Azərbaycanda deyil, həm də qonşu ölkələrdə geniş yayılmışdır.

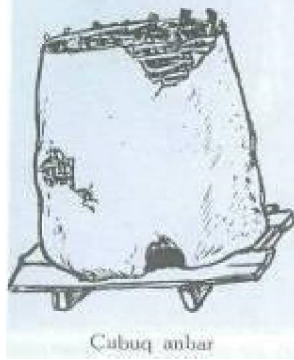
Taxılın saxlanılmasında hörmə çubuq anbarlardan istifadə edilməsini etnoqrafik materiallar təsdiq edir. Müxtəlif quruluş və həcmə malik olan anbarlar göyəm, vələs, qarağac, fındıq və gilə çubuqlarından hörülür. Çubuqlar lazım olan ölçüdə yerə basdırılıb bərkidilir. Sonra çubuqlar bir-birinə keçmə və çarpazlaşma yolu ilə aşağıdan yuxarıya doğru hörülür. Hazır anbarın oturacağı üçün ağac dayanacaq düzəldilir. Anbarın başından taxıl tökülüb ağzı taxta ilə bağlanır və üstü örtülür. Çox zaman taxıl dağılmasın, nəm çəkməsin və hava keçməsin deyə, anbarın içi suvanır, bəzən də anbar hər iki tərəfdən suvanır. Anbardan taxıl götürmək lazım gəldikdə isə ya qoyulmuş gözü tıxacı açılır, ya da dən onun ağzından götürülür. Hörmə anbarlarda həcmindən asılı olaraq, istənilən qədər taxıl saxlamaq olar. Anbar yağış döyməyən, nəm çəkməyən münasib yerdə qoyulur. Görünür, hörmə anbarlarda taxıl saxlamağın tarixi taxılçılığın tarixi qədər qədimdir. Çubuq anbarlar sonrakı dövrlərdə, hətta XIX əsrdə də öz əhəmiyyətini itirməmişdi. Son zamanlara qədər belə anbarlarda buğda, arpa, xüsusilə qarğıdalı saxlanması hallarına rast gəlmək olur.

Toxuculuğun inkişafı ilə əlaqədar, taxılın daşınıb saxlanılmasında yun çuval, kisə, xurcundan da geniş istifadə edilmişdir. Çuval və kisələrə doldurulmuş taxılı çox vaxt evdə, ya da xüsusi taxıl damında saxlayırdılar. Taxılın nəm çəkməməsi üçün çuvalın və kisenin altına daş və ağac qoyulur. Görünür, bu növ qablarda taxıl saxlamaq qaydası ibtidai icma quruluşundan başlayaraq son zamanlara qədər öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Taxılın saxlanılmasında daha əlverişli və

Ağac anbar

Çubuq anbar

münasib qurğu taxta anbarlar hesab edilir. Tay və qoşa gözlü anbarlar taxtadan hazırlanır. Əsasən düzbucaqlı quruluşa malik olan taxta anbarların ayaqları olur. Bu oturacaqlar qurğunu yerdən bir neçə santimetr hündürdə saxlayır. Bu dayanacaqlar qurğunun nəm çəkməməsilə əlaqədardır. Anbarların gözə görünən qabaq hissəsi müxtəlif naxışlı ornamentlərlə bəzədilirdi. Buna görə də bu anbarlara xalq arasında "bəzəkli" və ya "doğrama anbar" deyilirdi. Anbarların tutumundan asılı olaraq, bunlarda 40-50 puda qədər taxıl saxlamaq olurdu. Arakəsməli (gözlü) belə anbarlarda müxtəlif taxıl növləri saxlanırdı.

Anbarın hər bir gözündə taxılın götürülməsi üçün kiçik qapaqcıq qoyulurdu. Adətən, anbarlar yaşayış evlərinin birinci mərtəbələrində və ya təsərrüfat binalarının içərisinə qoyulurdu.

İrihəcmli və nisbətən mürəkkəb quruluşlu taxta anbarlardan ilk sinifli cəmiyyət dövründən istifadə edildiyini ehtimal etmək olar. Lakin bu tip qurğudan sonrakı dövrlərdə daha geniş halda istifadə edildiyini söyləmək mümkündür.

Beləliklə də XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda taxılın saxlanması üçün quyu və anbarlardan başqa kəndi, toxunma səbət, çubuq anbar, taqqa və godlardan, habelə çuval, kisə və s.-dən istifadə edilmişdir.

Taxılın saxlanması ilə əlaqədar bir məsələni də xatırlatmaq lazımdır. Anbarlarda saxlanarkən onun xarab olmaması, ziyanvericilərdən qorumaq və keyfiyyətini saxlamaq məqsədilə taxılın içinə müxtəlif otlar, nar qabığı, soğan və xüsusilə, sarımsaq qoyulardı.

Taxılçılığın etnoqrafik baxımdan tədqiqindən tamamilə aydın olur ki, bu təsərrüfat sahəsi əsrlər boyu Azərbaycan xalqının iqtisadi həyatında həlledici rola malik olub, onun yaşayış və güzəranının əsasını təşkil etmişdir.

Azərbaycanlılar öz təsərrüfat həyatı və məşğuliyyətlərinin müxtəlifliyi baxımından bir sıra xalqlardan fərqlənirlər. Ölkənin təbiətinin zənginliyi, təsərrüfatın rəngarəngliyi və bir sıra ictimai-iqtisadi amillər insanlar arasındakı davranışa və münasibətə, daha doğrusu, onların birgəyaşayış qaydalarına da öz təsirini göstərmişdir. Xalqımızın həyat tərzini, onların təsərrüfat həyatını və məişətini öyrənərkən bu

Taxıl səbəti

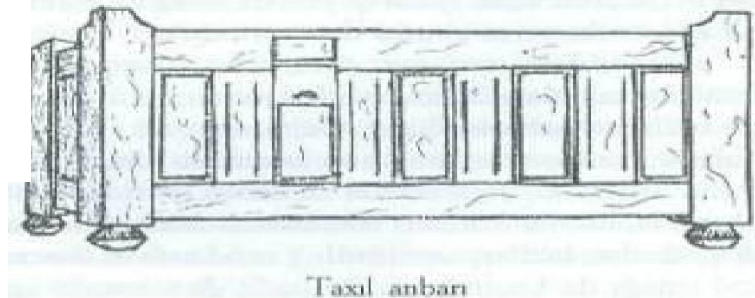

münasibətlərdə mövcud olan və xeyirxah məzmun daşıyan təmənnəsiz köməkliklərin, əltutmanın və qarşılıqlı yardımın cürbəcür forma, qayda və əsl mahiyyətini görürük. Daha doğrusu, xalqımız qədim zamanlardan belə çətin vaxtlarda, ehtiyac duyulduqda bir-birindən öz yardım əlini əsirgəməmişdir. Beləliklə də xalqımızın bu xeyirxah əməlləri əsrlər boyu davam etməklə, lazım gəldikdə təkrar olunmuş, bəzən öz forma və məzmununda yeni mənə kəsb etmiş və nəhayət, adət şəklini almışdır.

Əkinçilikdə köməklik və bir-birinə yardıma daha çox ehtiyac duyulurdu. Torpağın şumlanmasıdan başlamış biçin, dərzdaşıma, döyüm, otçalımı, yaxud suvarma arxlarının çəkilməsi və s. əmək proseslərində əkinçi əhalinin bir-birinə kömək etməsi onlar arasında adət halını almışdı. Bu cür ağır və təcili görüləsi işlərdə köməkətmə adəti ən münasib bir hal olmaqla belə bəzən zəruri və əvəzedilməz əhəmiyyətə malik olurdu. Belə ki, xeyli işçi və qoşqu qüvvəsi tələb edən bu işlərin öhdəsindən bir və ya iki ailə gələ bilmirdi. Bundan əlavə ailə başçısını itirmiş, yaxud şikəst və ya xəstəsi olan ailələrə, ümumiyyətlə, tavanasız (kasıb) ailələrə kömək edilərdi. Xalqın adətinə görə həmkəndlilər bir-birlərinə, çətinliyə düşmüş qonşusuna yardım etməyə borclu idi. Məhz buna görə də köməkətmə adəti xeyirxah bir iş olmaqla kəndlilər arasında geniş yayılmışdı.

Taxıl səbati

Taxıl anbarı

Azərbaycan kəndində qarşılıqlı yardım adətləri iməcilik, əvrəz-avariz və başqa adlarla tanınmışdısa da, onlar məzmun, məqsəd və mahiyyət etibarilə bir-birinə yaxın və oxşar olmuşlar. Adətən bu köməklilər təsərrüfat işləri üçün, vəsaitin çatışmaması və işin təcili görülməsi üçün lazım olan işçi qüvvəsinin azlığı, qoşqu qüvvəsinin yoxluğu və s. ilə bağlı olurdu. Adətə görə köməklilər nadir və zəruri hallarda təşkil edilərdi. Belə ki, birgə iş üçün köməyə ehtiyacı olan şəxs kəndin ağsaqqalı ilə məsləhətləşib, işin görülməsi müəyyən olunan gün haqqında qohum-əqrəbaya, məhəllə adamına, bəzən də kənd camaatına xəbər verirdi. Xəbər verilmiş adamlar həmin gün (iməcilik və ya əvrəz günü) işləməyə gələrdilər. İmkamı olub, köməyə gəlməmək el arasında qəbahət sayılırdı.

Əvrəz çox canlı və işgüzar şəraitdə başlanıb, iş gününün sonunadək davam etdirilirdi. Adətə görə əvrəz iştirakçıları həmin gün işə daha tez çıxmağa və ya öz əməkləri ilə başqalarından fərqlənməyə çalışırdılar. Əvrəzin belə işgüzar xüsusiyyətini özündə əks etdirən bəzi ifadələr xalq arasında indi də işlənməkdədir. Məsələn, biri tələsik yemək yeyərkən ona: "Nə olub? Əvrəzdir bəyəm" deyirlər. Bunun əksinə olaraq, ləng yol gedən adama isə "biyara getmirsən ki" və ya "Elə bil biyara gedir" ifadəsilə müraciət edilir. Dilimizdə işlədilərək məsəl halına çevrilmiş həmin ifadələrin məna və məzmunu əvrəzin tam könüllülük əsasında keçirildiyini bir daha sübut edir.

Şübhəsiz, əvrəzəçağırma adətən, görülməyə işdən və onun xüsusiyyətindən asılı olurdu. Deyildiyi kimi, əvrəz görülməyə işin qurtarıb-qurtarmamasından asılı olmayaraq, əksər hallarda bir gün davam edirdi. Axı, yoxsul kəndlinin bir gündən artıq şumlanacaq torpaq sahəsi və ya da bir neçə günə görülməsi elə başqa işi də olmurdu.

Adətə görə əvrəzi təşkil edən şəxs iştirakçılara nahar verərdi. Daha imkanlı kəndli isə əvrəzçilər üçün hətta qoyun da kəsərdi. Lakin çox kasıb ailələrə əvrəzə gedənlər özləri ilə yeməklərini də aparardılar.

Əkinçilikdə ayrı-ayrı təsərrüfat işlərinin köməklik məqsədilə görülməsində onun iştirakçıları özünəməxsus məna və məzmun daşıyan bir sıra adət və şərtlərə də əməl etməli olurdular. Daha doğrusu, işin xüsusiyyətindən asılı olaraq bəzən bəhsəgirmə, şərtləşmə-mərcələşmə və sair maraqlı yarış və əyləncələr də keçirilərdi. Məsələn, şum əvrəzi zamanı kimin kotanı tez işə çıxıb "qarabas" (ilk şırım) açardısı, həmin kotanın rəncbərinə hörmət əlaməti olaraq nahar zamanı qoyunun döş ətindən bozbaş verilərdi. Yaxud ona əl dəsmalı bağışlanardı. Adətən, əvrəzdə kəl sınağı da keçirilərdi. Bununla da əvrəzdə iştirak edən kotanların ən qüvvətli kəlləri müəyyənləşdirilərdi. Bu cür bəhs zamanı daha güclü hesab edilən kəllər kotanın dib boynuna qoşulardı. Beləliklə də kotanı bir cüt kəl çəkməli idi. Şərtləşmə zamanı qalib kəl müəyyən olunmadıqda kotanın təkərləri də çıxarıları. Şərtə görə kotanı çəkməyə gücü çatmayıb dizini yerə qoyan kəl məğlub hesab edilərdi. Qalib kəlin belinə əvrəzdə kəsilən qoyunun dərisi atılırdı. Həmin dəridən isə kəl üçün boyun yastığı tikilərdi. Əvrəzdə keçirilən kəl sınağı həmkəndlilər

arasında böyük marağa səbəb olardı.

Adətən, köməkliklər bəzi təsərrüfat işlərində, xüsusilə ot çalımı, taxıl biçini və dərz daşınmasında daha tez-tez təşkil olunardı. Əkinçilikdə mövsümi xarakter daşıyan bu əmək proseslərini vaxtında və təcili həyata keçirmək üçün birgə işçi qüvvəsi tələb olunurdu. Əkinçilərin dediyi kimi "Biçində gecikən uduzur". Ona görə də əvrəzə çağırıldıqda taxıl biçməyi bacaran hər bir kəndli bu işdə öz qonşusuna və ya həmkəndlisinə, xüsusilə bu işin öhdəsindən gələ bilməyən ailələrə əlindən gələn köməyi edirdi.

Bu birgə işdə, biçin və dərz daşınması zamanı onun iştirakçıları öz yoldaşlarından diribaşlıqları ilə seçilməyə çalışırdılar. Adətə görə, ilk dərz biçmiş biçinçiyə, yaxud dərz sahədən xırmana birinci gətirən arabaçıya hədiyyə verilərdi.

Bəzi hallarda biçin əvrəzi daha təntənəli keçirilərdi. Belə ki, kəndin və ya məhəllənin ən yaxşı biçinçisi burada tanınardı. Biçinə dəvət olunmuş biçinçilər, zurnaçılar tərəfindən ifa olunan "Cəngi" sədası altında eyni vaxtda işə başladılar. Kim ilk dərz hamıdan tez əkin sahibinin qarşısına qoysaydı, əvrəzin qalibi, kəndin ən yaxşı biçinçisi hesab olunardı. Qalibə hədiyyə, xələt, xonça verilərdi. Əvrəz qohumluq münasibətlərinə görə də təşkil edilərdi. Əgər belə köməyə qız evinin zəruri ehtiyacı olardısı, nişanlı oğlan kəndin cavanlarını əvrəzə çağıraraq qayınatasının otunu çaldırar, taxılıni biçdirər və ya dərzini daşıtdırardı. Əvrəz zamanı başqalarından fərqlənməkdən ötrü oğlanın - gələcək bəyin qoluna qız evindən göndərilmiş qırmızı dolaq bağlanardı. Əvrəz iştirakçılarına yemək oğlan evi tərəfindən verilərdi.

Əkinçilikdə qohumluq münasibətlərinə əsaslanan belə köməklik forması talışlar arasında da mövcud olmuşdur. Əgər qayınataya taxıl biçmək, ot çalmaq və başqa işlər üçün köməklik lazım olardısı, nişanlı oğlanın evinə xəbər göndərilərdi ki, "filan gün, adam götürüb işləməyə gəlsinlər". Belə köməklik talışlarda "yezne köməkliyi" ("zomoa ko") adlanırdı.

Köməkətmə bəzən kənd icmasının ümumi istifadəsi üçün zəruri olan mühüm təsərrüfat işlərinin görülməsi zamanı da həyata keçirilərdi. Suvarma kanallarının çəkilməsi və ya təmiri, dəhnə və bəndlərin tikilməsi və sair böyük zəhmət və işçi qüvvəsi tələb edən işlərdə də həmkəndlilər belə bir adətdən istifadə edərdilər. Bəzən elə olurdu ki, su kanalı və arxlardan kəndin ancaq bir məhəlləsi istifadə edirdi. Lakin lazım gəldikdə kəndin başqa məhəllələrindən gəlib həmin məhəllənin su kanallarının təmir və ya təmizlənməsinə kömək edirdilər.

Şübhəsiz ki, qədimdən öz məzmunu və mahiyyəti etibarilə könüllülük əsasında xalqın bir-birinə göstərdiyi təmənnəsiz kömək adət şəklini alaraq əvrəz adı ilə təşəkkül tapmış və formalaşmışdır və bu, xalqımızın təsərrüfat həyatında əsrlər boyu yaşayaraq, qalıq halında da olsa, dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, əvrəz Azərbaycanda həm də mükəlləfiyyətlərdən biri kimi tanınmışdır. Daha doğrusu, bəy və mülkədarlar xalqın bu adətindən sui-istifadə edərək, onu özləri üçün bir istismar vasitəsinə

çevirmişlər. Zəhmətkeş xalq isə belə əvrəzi onun məzmunundan irəli gələn və sinfi məna daşıyan adla "yüzbaşı əvrəzi", "bəy əvrəzi" kimi tanıyaraq, əvrəzin əsl mahiyyətindən ayırmışlar.

İməcilik də eyni ilə əvrəz kimi məna və məzmun daşıyaraq Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrində daha geniş yayılmışdı. Əvrəzdə olduğu kimi, iməciliklər də zəruri və təcili görüləsi iş və ya sadəcə olaraq tavanasız və köməyə ehtiyacı olan ailələrə yardım məqsədilə çağırılardı. İməciliklərdə də həm kişilər, həm də qadınlar çox həvəslə iştirak edərdilər. Çəltikçilik təsərrüfatı ilə məşğul olan ailələrdə lazım gəldikdə şum, bicar, alağ, biçin və s. işlərdə iməciliklər keçirilirdi. Belə ki, çəltik üçün şum gecikdikdə, şitil sancma gecikdikdə, əkinə alağ otları həddən artıq basdıqda və başqa hallarda əkin sahibi düşmüş olduğu çətinlikdən iməcilik keçirmək yolu ilə çıxardı. İməcilikdə iş həmin gün qurtardısa, bu daha böyük şənliyə səbəb olardı.

Lənkəran bölgəsində çəltik şitili sancmaq və alağ işi ilə ancaq qadınlar məşğul olur və bu iş prosesi zamanı keçirilən iməciliklərdə də yalnız qadınlar iştirak edirdilər. İməcilik iştirakçıları olan qadın və yeniyetmə qızlar, fasilələrdə və işdən sonra çalib oxuyar, şən oyunlar təşkil edərdilər, qadınlar iməcilik günü daha təmiz və səliqəli geyinərdilər. Bəzən yaşlı qadınlar belə günlərdə oğul və nəvələri üçün qız da gözəlti edərdilər.

Deyəldiyi kimi, köməkliklər, adətən həmkəndlilər, qonşular, həm də məhəllə adamları arasında olardı. Lakin belə köməklik adəti, nadir hallarda da olsa, qonşu kəndlər arasında mövcud olmuşdur. Beləliklə ehtiyac olduqda Lənkəran qəzasında Ərkivan, Boradigah, Xolmili, Ərçivan, Şiyəkəran, Şıxəkəran və başqa kəndlərin əhalisi çəltik biçini və başqa işlərdə öz qonşu kəndlərinə köməyə gedərdilər. Yaxud Naxçıvan, Quba, Cəbrayıl, Şəki və s. qəzaların taxılçılıqla məşğul olan kəndlərinin camaatı belə köməkliklərdə fəal iştirak edərdilər.

Əkinçilikdə, şum, biçin, döyüm və sair işlərdə kəndlilər arasında "növbə" adı ilə tanınan köməklik adəti də mövcud olmuşdur. Bu birləşmədə, adətən tavanası eyni səviyyədə olan üç-dörd təsərrüfatdan artıq iştirak etmirdi. Həmin təsərrüfatlarda kimin işi daha təcili (biçin, döyüm və s.) idisə, həmin iş görülər, daha sonra ehtiyaca görə növbə ilə başqa iştirakçılar üçün işlərdilər. Növbələşmə ilə görüləsi iş, adətən 10-12 günə qurtardı. Daha doğrusu, növbələşmədə iştirak edən təsərrüfatlar əsasən bir iş prosesinin (biçin, döyüm və s.) yerinə yetirilməsi üçün birləşir və həmin iş görülüb qurtardıqdan sonra bu birləşmə dağılırdı.

Kəndlilər əkinçilikdə ayrı-ayrı iş proseslərini bu və ya başqa obyektiv səbəblər üzündən müstəqil yerinə yetirə bilmədiyi hallarda "ortaqlıq" iş üsulundan da istifadə edirdilər. Şübhəsiz ki, ortaqlığı doğuran səbəblərdən biri qoşqu heyvanlarının azlığı və ümumiyyətlə, "canlı" və "cansız" avadanlığın çatışmaması olmuşdur. Qaydaya görə bir neçə nəfər əkin sahibi öz heyvanlarını birgə qoşaraq dərz daşıyır və onu xırmanda döyməklə işi başa çatdırırdı. Bəzən də ortaqlıq torpağın şumlanıb qurtarması ilə bitirdi. Adətən ortaqlıq 5-10 gündən artıq

çəkməzdi. Yada bir mövstüm.

Ortaqlığın üzvləri arasında şum, biçin, dərzdəşimə və döyüm gününün bölgüsü, mövcud olmuş qaydaya görə, ortaqlığa verilmiş heyvanın sayı ilə müəyyən edilərdi. Əgər kəndli ortaqlığa bir at və ya kəl qoşmuşsa bir gün, bir cüt at və ya kəl qoşmuşsa iki şum və ya iki döyüm günü almaq hüququna malik idi. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə ortaqlıqlarda qoşqu heyvanı olmayan kəndlilər də iştirak edə bilirdilər. Onlar isə çox vaxt sürücü, yabaçı, sovrucu olur, ümumiyyətlə, lazım olan işi görürdülər. Bunun müqabilində isə həmin kəndlilər dərzin daşınması üçün iş heyvanlarından bir və ya iki günlüyə istifadə etmək hüququ qazanırdılar. Bu cür şərtlərlə təşkil olunan ortaqlıq adəti sonrakı dövrlərdə özünün əvvəlki "sadə əmək birləşməsi" mahiyyətini itirərək, daha yoxsul kəndlilərin istismar mənbəyinə çevrilirdi.

Təsərrüfatla əlaqədar yaranan belə köməkliklər dünyanın bir sıra xalqları arasında da mövcud olmuşdur. Belə ki, Qafqazda, Orta Asiyada, Avropa ölkələrində və başqa yerlərdə müxtəlif adlarla tanınmışdır. Bu cür birgə yardım ruslarda "pomoçi" və ya "toloka", "subbotnik", gürcülərdə "dadzaxili" və ya "ulami", özbəklərdə "xaşar", kumuklarda "bulka", ləzgilərdə "mel" və s. adlanmışdır.

Mövcud ictimai-iqtisadi amillərin tələbindən irəli gələn bu qarşılıqlı yardım adətləri və onun müxtəlif formaları xalqımızın əkinçilik təsərrüfatında daha geniş yayılmışdır. Belə ki, əsasən süni suvarmaya və sadə kənd təsərrüfatı alətləri üzərində qurulan Azərbaycan əkinçiliyində kəndlilərin bir-birinə kömək etmə adətinə və hər cür yardıma daha çox ehtiyacı var idi. Təsədüfi deyildir ki, bu birgə köməkliklərlə əlaqədar olaraq xalqımız arasında "el gücü, sel gücü, yel gücü", "tək əldən səs çıxmaz", "el bir olsa, dağı oynadar yerindən", "dil bir olsa, zərbi kərən sındırar" və s. zərbi-məsəllər yaranmışdır.

ÇƏLTİKÇİLİK

Azərbaycanın məhsuldar torpağı, əlverişli iqlim şəraiti bu ərazidə çəltikçiliyin inkişafına imkan yaratmışdır.

Çəltik bitkisinin ilk vətəni Cənub-Şərqi Asiya ölkələri olmuşdur [55]. Daha doğrusu, dünya bitkiçiliyinə çəltiyi Hindistan və Birma vermişdir" [56]. Deməli, çəltik tədricən bu ərazilərdən başqa ölkələrə yayılmışdır. Orta Asiyada bu bitkinin becərilməsi təxminən e.ə. VII əsrə, Yaxın Şərq ölkələrində (Babilistan və Suriyada və b.) e.ə. II əsrə [57], Misir və İspaniyada eramızın VIII əsrinə aid edilir [58]. İranda isə çəltiyin Sasanilər sülaləsinin (236-651) son dövrlərində becərildiyi göstərilir [59]. Çox ehtimal ki, bu bitki İranda VI-VII əsrlərdən geniş becərilməyə başlamışdır. Azərbaycanda da çəltik bitkisinin elə həmin vaxtlardan becərildiyi fikrini irəli sürmək olar. Lakin çəltik bitkisi Azərbaycanda VIII-IX əsrlərdən